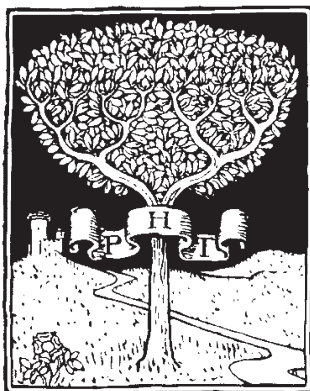

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

2022:2 ♡ Årgång 118

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

Redaktör
Lars M Andersson

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2022:2

Personhistorisk tidskrift

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Patriotiska Sällskapet, Åke Wibergs stiftelse och Klas de Vylders fond.

ANSVARIG UTGIVARE

Personhistoriska samfundet genom redaktör Lars M Andersson

KONTAKT

www.personhistoriskasamfundet.org

Redaktör: red@personhistoriskasamfundet.se; postadress: Lars M Andersson,

Historiska institutionen, Box 628, 751 26 Uppsala

Förfrågan om äldre nummer av PHT: info@personhistoriskasamfundet.se

Medlems- och prenumerantregister samt distribution: pht@personhistoriskasamfundet.se

Medlemsavgiften är 250 kr/år och betalas till plusgiro 2538-7 eller bankgiro 245-1714.

Avisering av medlemsavgift sker under våren. Prenumerationsavgiften för institutioner i hela världen är 250 kr plus porto.

GRAFISK FORM OCH ORIGINAL

Mia Ahlborg Milwertz, Stockholm

TRYCK

BrandFactory AB, Stockholm i november 2022.

Personhistorisk tidskrift välkomnar personhistoriskt relevanta artiklar av god vetenskaplig kvalitet, dock inte texter av renodlat genealogisk karaktär. Tidskriften tillämpar peer review. Manus levereras som redigerbara digitala filer till redaktören. Ev. illustrationer bör bestå av fritt tillgängligt material, eftersom tidskriften bara i undantagsfall kan betala för upphovsrätt. I de fall en författare vill använda upphovsrättsskyddat material åligger det honom eller henne att undersöka vem som innehar rättigheterna och kontakta denne. Honorar för medverkan utbetalas inte, men författare till artiklar erhåller kostnadsfritt tre exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt två exemplar. Tidskriften tar även emot recensionsexemplar av nyutkommen litteratur. Dessa skickas till redaktören på postadressen ovan.

Från redaktören

I samband med regeringsskiftet brukar den avgående ministären framhålla att efterträdarna kommit till dukat bord medan den tillträdande plägar hävda motsatsen – de har fått överta ett konkursbo, allt är värre än vad någon kunnat föreställa sig. Skiftet på redaktörsposter brukar inte vara fullt så dramatiska. När det gäller *Personhistorisk tidskrift* kan konstateras att min företrädare, Hanna Enefalk, har lämnat efter sig ett synnerligen välskött pastorat, vilket jag är ytterst tacksam för. Tack Hanna! Återstår så att se hur jag lyckas förvalta det. Förhoppningsvis kommer det inte att märkas någon skillnad och det är viktigt; ärevördiga institutioner som *Personhistorisk tidskrift* har blivit det genom att inte vara trendkänsliga. Tidskriften har, som bekant, funnits sedan 1879, det år normaltid infördes i Sverige, ”brännvinskungen” Lars Olsson Smith stod som segrare i det första brännvinskriget och hästdragna spårvagnar infördes i Göteborg. Spårvagnarna i lilla London finns kvar och om elkrisen fortsätter kanske de blir hästdragna igen. Normaltiden gäller fortfarande och ”Tiodubbelt renadt brännvin” saluförs ännu, numera under namnet Renat, och *Personhistorisk tidskrift* utges fortfarande. Normaltiden är densamma och den har visat sig praktisk, miljövänliga spårvagnar, oavsett om de är hästdragna eller drivs med el, har fått en renässans och om man ska dricka brännvin är det skönt att slippa finkelsmaken. Kvalitet och kontinuitet lönar sig helt enkelt. Därmed inte sagt att ärevördiga produkter och institutioner inte förändras, det gör och ska de, men gradvis och långsamt. En plädering för kontinuitet och ytterst försiktig förändring är inte mycket till programförklaring men det är den enda jag tänker avge. *Personhistorisk tidskrifts* läsekrets ska känna igen sig.

Numret rymmer en dubbelartikel – vilket möjligen är en liten nyhet – där historikern Torbjörn Nilsson och journalisten och journalistutbildaren Magdalena Nordenson skriver om sina farfäder, banvakten Nils Nilsson respektive företagaren och högerpolitikern Harald Nordenson. Genom skildringen av farfäderna fångar de några centrala aspekter av 1900-talets svenska historia – elektrifieringen, relationen mellan staten och det privata samt föreningslivet och dess betydelse. Gemensamt för texterna är också att de utgår från likartade källmaterial; Nils Nilssons och hans hustru Emmas tillvaro analyseras med hjälp av de kassaböcker Nils förde. Harald Nordensons liv och verksamhet studeras utifrån de middagsböcker med gästlistor hustrun Clare skapade. Numrets tredje artikel är en studie av en mindre utforskad

del av den svenska emigrationen, den som gick till Australien och Nya Zeeland. Historikern Jimmy Engren skildrar en familjehistoria över tre generationer; pigan Adelina Corneliusdotter emigrerade tillsammans med sin danske fästman till Nya Zeeland, där hennes son, Lars Johan Hultquist, vigde sitt liv åt Frälsningsarmén och dennes son, Axel Gordon Hultquist, gjorde en facklig och politisk karriär som förde honom hela vägen till det nyzeeländska parlamentet. Med utgångspunkt i dessa tre personers och deras respektives erfarenheter analyserar Engren migrationens samband med kolonialism och modernitet.

I recensionsavdelningen anmäls arbeten om: människoöden i den svenska karibiska kolonin S:t Barthélemy; geopolitikens fader, statsvetaren Rudolf Kjellén; den motvilliga feministen Bertha Wellin, riksdagskvinna för högern och sjuk-sköterska samt kvinnan bakom Thielska galleriet, Signe Maria Thiel. Recensionerna följs av en rapport från Bokmässan av *Personhistorisk tidskrifts* utsände, kommerserådet och historikern Bo G Hall. Numret avslutas med en kort redogörelse för Personhistoriska samfundets årsmöte 2022. Med detta önskar jag en nöjsam och lärorik läsning.

Lars M Andersson

Innehåll

Artiklar

<i>Magdalena Nordenson</i>	Kassaböcker och gästlistor:	
<i>‡ Torbjörn Nilsson</i>	Om en banvakt och en företagare under 1900-talet	93
<i>Torbjörn Nilsson</i>	Den skötsamme banvakten:	
	Sparsamhet, fromhet och generositet i kassaböcker	95
<i>Magdalena Nordenson</i>	Den nätverkande företagsledaren:	
	Kontaktskapande, politik och strategi i gästlistor	116
<i>Jimmy Engren</i>	Från Smålandsstenar till Nya Zeeland:	
	Biografiska och familjehistoriska perspektiv	
	på svensk migration under tre generationer	141

Recensioner

<i>Pia Letalick Rinaldi</i>	Fredrik Thomasson: Svarta S:t Barthélemy:	
	Människoöden i en svensk koloni 1785–1847	166
<i>Bert Mårald</i>	Christian Abrahamsson: Radikalkonservatismens	
	rötter – Rudolf Kjellén och 1914 års idéer	170
<i>Rebecca Svärd</i>	Sara Heyman: Den motvilliga feministen:	
	En biografi om riksdagskvinnan och	
	sjuksköterskan Bertha Wellin	173
<i>Åsa Fjellman-Lätt</i>	Gunilla Grahm-Hinnfors: Sträckande sig uppåt	
	mot ljuset: En biografi om Signe Maria Thiel	176

Essäer och nyheter

<i>Bo G Hall</i>	Rapport från bokmässan: Nyutgivna biografier	180
<i>Red.</i>	Personhistoriska samfundets årsmöte 2022	182

Medverkande i detta nummer	183
-----------------------------------	-----

Personregister	184
-----------------------	-----

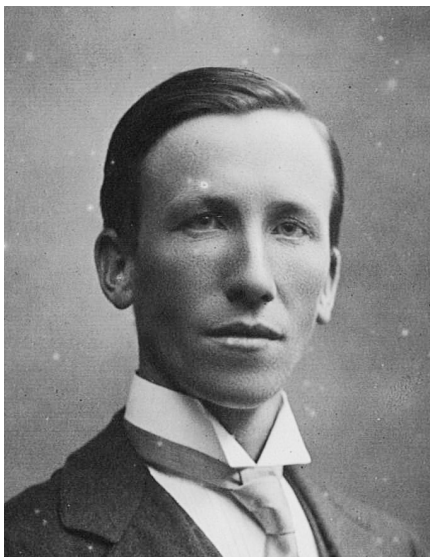
Kassaböcker och gästlistor: Om en banvakt och en företagare under 1900-talet

I våra berättelser står två farfäder i centrum, banvakten Nils Nilsson respektive företagaren och högerpolitikern Harald Nordenson. De levde under ungefär samma tid, från slutet av 1800-talet till senare delen av 1900-talet. Skillnaderna i utbildning mellan Nils sexåriga folkskola och Haralds dubbla doktorsexamina var påtagliga. Ekonomisk standard, kulturella

intressen och politiskt inflytande likaså. Även vardagslivet skilde sig förstås i Västerbottens byar jämfört med huvudstaden Stockholms finare adresser.

Att det var en tid som innebar stora förändringar av det svenska samhället behöver knappast sägas. Industrielismen slog igenom på allvar och inte minst järnvägarna byggdes ut. Första världskriget härjade runtom landets

Nils Nilsson, blivande banvakt, i unga år.

Harald Nordenson, företagare, fotot sannolikt från mitten av 1930-talet.

gränser, 1930-talets depression skapade lidande och nöd i breda samhällslager. Ändå utvecklades näringslivet med nya produkter och en strävan efter samhällsfred. Också det andra världskriget utkämpades med Sverige huktande utanför själva krigshändelserna. Efterkrigstiden präglades av förnyade motsättningar mellan den privata företagsamheten och det nyblivna statsbärande socialdemokratiska partiet. Valfärden byggdes ut, och pensionssystemen utvidgades.

Våra respektive farfäder Nils och Harald rörde sig i helt olika cirklar och kom oss veterligt aldrig att träffas. Inte heller i våra respektive texter möts de. Men däremot finns teman som möter dem bägge. Ett sådant är elektrifieringen, av central betydelse för järnvägarna och med stora konsekvenser för banvakternas yrkesområde. Samtidigt var elektricitetens ljus i centrum för Haralds företagande i ledningen för Liljeholmens stearinfabrik. Också relationerna mellan staten och den privata sektorn berörs, liksom det föreningsliv som främst deras hustrur Emma respektive Clare utvecklade.

Gemensamt är också karaktären av det källmaterial som ligger till grund för berättelserna. För banvakten Nils Nilsson och hustrun Emma rör det sig om kassaböcker för perioden 1934–1953. Månad för månad, år efter år, har Nils noterat alla små och stora utgifter samt förstås inkomsterna, först lön sedan pension. Läsaren får därmed inte bara en inblick i banvaktens sociala position (långt ner i SJs hierarki) utan också i hur de hushållade med sina tillgångar. Texten om företagen/politikern Harald Nordenson bygger på hustrun Clares bevarade middagsböcker med gästlistor för tiden 1931–1946. Här framträder en mängd middagsgäster hämtade från tidens ekonomiska, politiska och kulturella elit. Med händelser i samtiden som fond, inte minst det andra världskriget, skildras hur kontakter och nätverk utvecklas och hur en arena för ostörda samtal underhålls över tid. Den gastronomiskt intresserade kan också få en glimt av tidens mer exklusiva matkultur.

*Författarna har skrivit varsin text,
men också gemensamt diskuterat texterna
som helhet.*

Den skötsamme banvakten: Sparsamhet, fromhet och generositet i kassaböcker

Torbjörn Nilsson

anvakten Nils Nilsson bodde med hustrun Emma i södra Västerbotten och senare i Ångermanland. Båda härstammade från de breda grupper av småjordbrukare och andra sysselsatta inom modernäringen i dessa trakter. Genom deras bevarade kassaböcker framträder en bild av vardagen – alla små och stora inkomster och utgifter, samt inte minst sparade pengar. Förutom det ekonomiska livet ger materialet uttryck för det skötsamhetsideal som präglade både deras privatliv och banvaktsyrket. Mot slutet av texten kommer därför hans yrkes- och familjeliv att relateras till Ronny Ambjörnssons välkända resonemang om arbetarklassens skötsamhet.¹

Nils Nilsson, som från 1917 och fram till 1950 tjänade som banvakt vid SJ, har inte lyfts fram för att representera något kollektiv – banvakter, SJ-anställda eller arbetarklassen i stort. Det är hans arbete och hushållningen med hustrun Emma som utgör den källmässiga utgångspunkten. Hur var deras ekonomi? Yrkesmässigt undersöks nivåerna inom SJ. Vilken ställning hade banvakten i denna hierarkiska ordning?²

Mikrohistoriens intåg

På senare år har begreppet *mikrohistoria* etablerats bland svenska historiker. Men egentligen är det inte något nytt. Italienaren Carlo Ginzburg vann världsrykte redan 1976 med sin skildring av mjölnaren Menocchio och dennes egensinniga syn på skapelsen vid 1500-talets slut.³ Metodiskt ännu mer intressant är kanske Ginzburgs essä *Ledtrådar* om sambandet mellan den italienske 1800-talsförfattaren Giovanni Morelli, Sigmund Freud och Arthur Conan Doyles gestalt Sherlock Holmes.

Genomslaget i Sverige för subdisciplinen mikrohistoria har, trots Ginzburgs framgång också på den svenska bokmarknaden, dröjt till det senaste decenniet. En orsak som nämnts i den historievetenskapliga debatten är att den nationella ramen varit förhärskande i svensk historieskrivning.⁴ Det ligger en hel del i det, även om nationell historieskrivning de senaste decennierna har fått en negativ klang, närmast något omodernt jämfört med det internationella eller globala. Den tendensen har dock knappast befrämjat det individuella, det lokalt uppkomna, det lilla i historien.

Jag skulle i stället vilja rikta bannstrålen (för att anknyta till Menocchio) mot den starka vurmen för kollektiva perspektiv som följt såväl den svenska samhällsutvecklingen som historieforskarnas tolkning av densamma. Folkrörelser hade fram till 1960-talet främst behandlats i minneshistoriker, med de begränsningar som sådana oftast har. Därefter ökade intresset starkt, inte minst för arbetarhistorien. I denna var den kollektiva organiseringen en hörnsten, fackföreningar, fabriksarbete och arbetarpartier dominerade.

Arbetsforsknings ledarställning har de senaste decennierna övertagits av kulturella, eller diskursivt språkliga, perspektiv. Men såväl inom arbetsforskningen – och forskningen om andra folkrörelser – som i den språkliga vändningens forskning dominerar det kollektivistiska angreppssättet. Strukturerna ger ett begränsat utrymme för individerna. Förenklat uttryckt – den materialistiska tvångströjan har ersatts av en diskursiv. Intresset för mikrohistoria kan, uttalat eller inte, vara en reaktion på denna ”strukturernas tyranni”.⁵

Berättelsen om Nils kan inte klassas som mikrohistoria i egentlig mening, även om det rör sig om historia om familj och yrkesliv på individnivå. En mikrohistorisk undersökning skulle normalt utifrån en frågeställning söka sig fram till olika källor för att kunna nå

ett resultat. För mig är utgångspunkten helt enkelt de källor av privat karaktär jag har tillgång till. Vad kan de ge forskningsmässigt? Källorna styr i detta fall utan tvivel forskaren, frågan är kan man säga en öppen fråga. Vilka historiska problem som de egna källorna med hjälp av annat eller mer omfattande material skulle kunna ta sig an vidgar dock perspektivet. Också det sammanhang som presenteras har en viktig roll. Att bara förlägga forskningen till mikrovärld vore inte idealiskt. Varken uppfattningen att all historia är lokal eller att mikroplanet mekaniskt speglar en övergripande struktur, är eftersträvsvärd. Inte ens Menochios tankar skulle vara särskilt intressanta om de inte omgavs av kyrkans strikta lärosatser, inkquisitionen som apparat och områdets kulturella traditioner.

Det viktigaste materialet från Emma och Nils Nilsson – mina farföräldrar – är deras ”kassaböcker”, förda av Nils åren 1934–1953.⁶ Utgifter respektive intäkter är införda kronologiskt, månad för månad, under åren. Här finns små summor (i nutidens perspektiv) som ”1:- Konditori Bredbyn”, liksom större utgifter/inkomst rörande arbete och skatt. Varje inkomst och utgift tycks vara redovisad.

Perioden omfattar delar av 1930-talskrisen, krigsåren och efterkrigstidens första decennium. Därutöver finns brev mellan dem före giftermålet samt långt senare till och från sönerna (John och

Bertil) med familjer. Nils (1890–1974) var anställd vid SJ, huvudsakligen som banvakt och kring anställningarna finns ett antal viktiga dokument. Hustrun Emma (1891–1964) skötte banvaktsstugan men vistades ofta på lasarett som en följd av sviktande hälsa.

Järnvägarna i historien

För att förstå ramarna för en banvaktsfamiljs tillvaro behövs en översikt av järnvägarnas roll i det svenska samhället: uppkomst, utbredning, organisation och dess kultur, yrkesgrupper, lönesystem och andra förhållanden.

Tabell 1.

Det svenska järnvägsnätet 1856–1950

År	Banlängd (km)	Statsägda (%)
1856	6	48
1880	5 876	33
1900	11 303	34
1920	15 160	36
1930	16 810	58
1940	16 756	72
1950	16 640	91

Källa: Sveriges järnvägar hundra år: SJ 1856–1956, Stockholm 1956, s. 19.

Järnvägsbyggandet var en följd av industrialiseringen, och bidrog till att ytterligare snabba på den. Tågen drogs av ånglok, eldade med stenkol. Elektriciteten kommer in först femtio år senare. Huvuddelen av det svenska järnvägsnätet

tillkom under senare delen av 1800-talet då det främst var järnvägarna i Norrland som stod på tur. Här var avstånden stora och befolkningen gles. För flera generationer (främst Nils och andra män) blev anställning vid järnvägen eftertraktad.

Trafiken skulle knappast bli ekonomiskt självbärande. Därför blev banorna redan från början en uppgift för staten. Från 1930-talet minskade banlängden något, främst på grund av att olönsamma privatbanor lades ned. De statligt organiserade rationaliseringarna (i detta fall nedläggningarna) tog sedan fart under 1950-talet, samtidigt som banvakt Nilsson gick i pension. Bakgrunden var bilismens snabba expansion som drabbade både gods- och persontrafiken.

Andelen statsägda banor var relativt konstant under det första dryga halvsekle. Därefter ökade statens ägande kraftigt. Främst berodde det på att privata järnvägar övertogs åren 1940–1952 som en följd av riksdagens beslut 1938. Många av dem kom senare att försvinna i spåren på rationaliseringarnas 1950- och 1960-tal.⁷

”Ingen teknisk innovation har tilldelats en så viktig roll för de senaste 150 årens ekonomiska, sociala, politiska och kulturella utveckling som järnvägarna”, skriver ekonomhistorikern Lena Andersson-Skog. Främst avses här tiden fram till 1914.⁸ Hon behandlar mer övergripande strukturella förändringar, men som redan påpekats är individnivån,

banvakterna och andra grupper, av stor betydelse för en historisk förståelse.

Järnvägspolitiken var i Sverige mycket omdebatterad, och utkämpades i stor utsträckning i riksdagen. Med införandet av tvåkammarriksdagen från 1867 renodlades motsättningarna. Grupperingar från båda kamrarna som arbetade för en viss järnvägssträckning kunde lättare samlas för att vinna utskottsval, liksom bifall eller avslag på propositioner.⁹

Finansieringen/ägandet var förstas en grundfråga. På så sätt drogs också kommunernas principiella ställning in i debatten. Kommunalreformen från 1862 föreskrev att kommunen fick delta i ekonomisk verksamhet som gynnade de egna medborgarna. Frågan var om järnvägarna verkligen gjorde det? Kanske var det bara en viss del av kommunen som gynnades, eller bara industrier med transportbehov? Både lokala/regionala intressen och statsmakternas positiva syn på järnvägar bidrog ändå till att kommunernas deltagande i järnvägsbyggen kom att accepteras.¹⁰

Ytterligare en het fråga var själva bansträckningen. När det talas om ”järnvägsstrider” i riksdagen under 1800-talets senare del gällde det oftast *hur* den nya tidens spårtrafik skulle dras. Att järnvägarna gynnade de städer eller större orter som fick stationer var väl känt. Att hamna längre ifrån har haft betydelse för ekonomisk och social utveckling in i vår tid.

Efter 1880 inledde staten byggandet av stambanor i övre Norrland. Banorna drogs ett antal mil inåt landet. Till viss del beroende på topografiska förhållanden, men än mer av militära skäl. Strategiskt viktiga transporter skulle i händelse av krig skyddas genom avståndet till kusten. Riksdagen tog 1911 ett beslut om en inlandsbana från Svea till Ångermanälven, förutom den stambana som redan fanns på plats. År 1916 beslöts om förlängning ända till Gällivare. Tvärbanoer från kuststäderna skulle förenas med inlandsbanan. Med dess sista etapp 1936 var banbyggandet under perioden avslutat.¹¹

Stambanan i övre Norrland, färdigställd 1894, är av störst intresse för Nils yrkesliv som banvakt: Samhällen/stationer som Vännäs, vidare över landskapsgränsen till Ångermanland med orter som Nyåker och Brattsbacka i Nordmalings kommun, Grönnäs och Mellansel. Då har vi nått trakter som blev Nils och Emmas hem från 1951. Från Mellansel utgick också den kompletterande statsbanan till Örnsköldsvik vid kusten.

Förutom de ekonomiska och politiska frågorna kan också etablerandet av *stationssamhällen* lyftas fram. Orter med en ny station kunde dra till sig både företagsamhet och bostäder. Så blev järnvägsknuten Mellansel ett av de nya stationssamhällen som järnvägen skapade. I sådana samhällen var folkrörelser och andra föreningar verksamma – och

lyckosamma. I historien om den svenska rösträttskampen har stationssamhällena en given plats.

Ett spårbundet system

Järnvägssystemet kom att utformas på ett sätt som ligger helt i linje med svensk samhällsutveckling. Stat och privat kapital fick särskilda roller i ett komplementärt system. *Stambanor* definierades redan vid 1853/54 års riksdag: ”järnvägslinjer som i oafbruten sträckning fortlöpa genom flera provinser eller en större del av landet”. Sådana blev statens ansvar. Kompletterande *bibanor*, anlades och drevs av privata intressen. En del av dem hade för övrigt en annan spårvidd, smalspår med 891 millimeters bredd jämfört med standardbreddens 1435 millimeter.¹² Det privata järnvägsbyggandet var ingen dans på rosor. Flera uppmärksammade konkurser eller krav på statsstöd blev också frågor för riksdagen de första decennierna.

Statens järnvägar, SJ, bildades 1863 och fick senare två så kallade kungl. styrelser, för järnvägsbyggnader respektive för själva trafiken. De slogs samman 1888 för att under de senaste decenniernas omorganisationer av staten åter delas upp 2001. Från början lydde järnvägar under civildepartementet för att 1910 hamna i det nya, framtidsinriktade kommunikationsdepartementet. SJ förenade inom sig en traditionell byråkrati med dess byråer och kontor som syssel-

satte kamrerare, byråsekreterare, byrå-assistenter, bokhållare, kontorsskrivare, kansliskrivare samt kontorister av olika slag. Därutöver fanns själva trafiken, både av gods och personer. SJ var mer än äldre ämbetsverk en organisation som sysslade med affärer, ett tidigt exempel på vad som i svensk förvaltning kallats *affärsdrivande verk*.¹³

SJ stod å ena sidan för den moderna tidens kommunikationer och tekniska utveckling. Å andra sidan var länge det traditionella militära inflytandet tydligt. Inte minst gällde det järnvägsbyggena som närmast kom att organiseras som militära enheter med disciplinära regler och tydlig befälsordning (”befäl” var länge begreppet för chefer). De som kom att leda SJ var i början vanligen militärer, främst sådana som vunnit sina meriter vid kanalbyggen och vägbyggen utförda av Väg- och vattenbyggnadskåren. Någon civil utbildning motsvarande dagens civilingenjörer fanns ännu inte. Däremot bidrog Artilleriläroverket vid Marieberg i Stockholm och Flottans mekaniska kår till att sprida teknisk kompetens inom militären.¹⁴

En del av den militära strukturen hade nedtonats i det SJ som Nils började arbeta vid 1917. Men ordningssamhet, lojalitet med verket och inte minst punktlighet var dygder som fortfarande omhulldades. Arbetsreglementet stadgade att yrkeskategorier som berördes av trafiken skulle ha fickur.

Landet indelades i fem geografiska distrikt och "huvudstäder": I. Stockholm – II. Göteborg – III. Malmö – IV. Östersund – V. Luleå. Distrikten innefattade distriktskanslier och banavdelningen. I den senare fanns 1936 en mångfald yrkeskategorier i hierarkisk ordning: Främst baningenjörer och baninspektorer, via överbanmästare och kontorsskriver till reparatörer av olika slag samt längst ned på skalan gruppen stationskarlar, expeditionsvakter, kontorsbiträden och *banvakter*. Lokomotivförare, eldare, konduktörer och andra grupper direkt sysselsatta med trafiken tillkommer. Och ovanför alla dessa fanns förstås Järnvägsstyrelsen högsta skikt från generaldirektör och nedåt.¹⁵

I hur hög grad order och kontroll ovanifrån kännetecknade banvaktens arbete är svårt att säga. Men jag låter banvakten i Karl Rune Nordkvists roman *Slaktarens hus* (1985) ge sin syn:

Banmästaren var den som bestämde över alla som arbetade på spåret och det var han som ytterst svarade för dess skötsel. Överraskande kunde han dyka upp för att kontrollera åttlydnaden när det gällde matrasternas och arbetsdagens längd. I byarna räknades han förmer än bönderna och skogvaktare som anställda av bolagen, och hans ord bars fram till varje vaktstuga genom ledningsnätet som visade en övre gräns för det som hörde statsverket till.¹⁶

I förordet till antologin *I statens tjänst* (1996) skriver historikerna Lars Kvarnström och Ylva Waldemarsson att de statsanställda är en sorgligt bortglömd grupp inom historieforskningen. Kvarnströms avhandling från 1998 följer samma tema, *Män i staten. Stationskarlar och brevbärare i statens tjänst 1897–1937*. Kvarnström skriver att "Lokförarna tillhörde betjäntepersonalens toppskikt, eldarna mellanskiktet och stations- och banpersonalen utgjorde bottenskiktet." Även om beteckningen "bottenskikt" är olycklig säger indelningen mycket om löner och status inom SJ över tid.¹⁷ De två refererade verken utgör fortfarande forskningsfronten rörande statsanställda inom det arbetarhistoriska fältet med dess kollektiva perspektiv.

Om banvakterna mer specifikt finns egentligen bara några minnessamlingar från olika tidsperioder. Betydligt mer av den sortens litteratur skildrar banarbetarna, eller "rallarna", som byggde banorna. Banvakter som Nils kunde ofta ha sin bakgrund som banarbetare. Från den senare gruppen härrör såväl mustiga berättelser som dikter och sånger, färgade av en tydlig romantisering. Rallarnas ofta beskrivna särdrag – självständighet, synlighet i det lokala nöjeslivet samt flyttande runt i järnvägsbyggandets områden – har haft en större dragningskraft i kulturellt hänseende än deras motpol, den ofta ensamarbetande, ensligt boende och lojale banvakten.

Rangordning och löneskillnad

Hur olika yrkesgrupper inom SJ avlönades styrdes i hög grad av den ursprungliga rangordningen vid bildandet av Järnvägsstyrelsen 1863, då trafiken varit igång i sju år. Systemet med lönegrader ger intrycket av stabilitet, för att inte säga konservatism. Rangordningen mellan tjänstemannagrupperna behölls över decennierna och därmed också löneskillnaderna. Hur stora de var kunde skifta, och skattefria förmåner som traktamenten, bostad samt fria tågresor spelade också in.

Från starten 1863 infördes 18 nivåer för årslönerna som kom att uppgå till mellan 300 och 2 400 kronor (eller riksdaler som det då ännu hette). Utanför, eller snarare ovanför, systemet låg generaldirektören och ett par andra högre ämbetsmän. Generaldirektören var tillsatt på förordnande, vilket innebar att han till skillnad från de andra ordinarie tjänstemännen kunde flyttas på. Lönen var samtidigt hög, 9 000 riksdaler om året.¹⁸

År 1868 ska en lokförman ha haft 1 500 i årslön, lokförare 1 080–1 200, förste bokhållare 1 080, överbanmästare 1 000 och banvakten 360 riksdaler. Man kan konstatera att de fyra första grupperna klarade inkomstgränsen (800 rdr) för att få rösta i andrakammarvalen, medan banvakten stod långt ifrån. År 1877 uppgick banvaktens lön till 420 kronor per år, utöver fritt boende och ved.¹⁹

Samma 18 klasser som 1863 återfinns i 1906 års reglemente. Systemet med begynnelselön och slutlön medverkade till att spannet inom olika yrkesgrupper blev större. Frågan om rättvisa löner för olika områden i landet hade samtidigt blivit allt viktigare för de fackliga organisationerna. På så sätt uppkom välkända begrepp i byråkratisvenskan och den fackliga vokabulären som ”dyrortstillägg” och ”kallortstillägg”.

Tabell 2.
Årslöner SJ-anställda trafik- och banarbeten, 1906

Yrkestitel	Ingångslön	Slutlön
Stationsinspektör	2 700	3 600
1:e maskinist	1 800	2 250
Bokhållare	1 200	2 400
Lokförare, verkstadsförman	900	1 500
Konduktör, motorförare	840	1 350
Vagnsynare	780	1 080
Lokomotiveldare	660	900
Stationsförman	600	900
Kontorsbiträde, stationskarl, lokputsare, banvakt m.fl.	600	840

Källa: Kjellqvad I, Stockholm 1949, s. 280.

Året efter kom en förändring som inte gav mer pengar i lönekuverten, men innebar ett steg mot en modernare företagskultur. Uppdelningen ”Tjenstemän” – ”betjente” försvann. I den senare

kategorin med dess nedklassande titel hade bland andra banvakter och stationskarlar ingått.²⁰

Att driva igenom höjda anslag, det vill säga ökade kostnader – och därmed skatter – hade alltid varit besvärligt i riksdagen där sparsamma jordbrukare gärna prutade på statsverkets anspråk. Regleringen 1907 innebar dock ett nederlag för sparsamhetslinjen. Arbetsgivarerna/SJ ville höja lönerna för att kunna rekrytera arbetskraft i en tid då järnvägstrafiken expanderade.²¹

Det reglemente som infördes 1919 kom att avgöra lönerna i tjugo års tid. SJ:s lägre tjänstemän – banvakter, stationskarlar med flera – fick därmed en löneutveckling som skulle motsvara industriarbetarnas.

År 1930 uppgick antalet yrkestitlar inom SJ till 131. Då inräknades alla ordinarie anställda, såväl inom verkets administrativa delar som distriktens olika verksamheter inom banor och trafik. Samma år fanns det längs statens banor 2 412 banvakter, färre än toppåret 1918 då siffran var 3 093. Högst upp fanns Järnvägsstyrelsens överdirektörer i lönegrad 30. Lägst med lönegrad 4 låg kontorsbiträden, den grupp som fram till 1925 hade benämnts ”kvinnligt kontorsbiträde”.²² Uppdelningen mellan könen försvann, men det är knappast någon överdrift att påstå att männen under lång tid framöver basade för SJ. Några kvinnliga företrädare

re bland de lägre tjänstemännen med uppgifter i linje med klassiska arbetaryrken fanns inte. Och inte heller bland de ledande tjänstemännen. År 1930 var andelen kvinnor inom SJ endast 1,6 procent.²³

Banvakter, liksom stationskarlar, expeditionsvakter, eldare på ångfärjor och förrådsvakter var inplacerade i lönegrad 5. Det gav i den billigaste orten en begynnelselön på 1 980 kronor respektive 2 460 kronor om året i slutlön. I dyra Stockholm var siffrorna 2 530 respektive 3 144 kronor. Lokförare i lönegrad 6 på orter med lägre priser erhöll 2 880 respektive 3 660, i Stockholm 3 672–4 596 kronor.²⁴

Vägen till ordinarie tjänst

Bevarade dokument om Nils Nilssons tjänstgöring vid SJ ger en inblick i de anställningsförhållanden och system för lönesättning som gällde, inte bara för banvakterna utan hela organisationen. Inför tillsättningen som ordinarie banvakt 1926, vad som idag kallas fast arbete, upptar personalakten hans tidigare SJ-anställningar. Även om dessa varit tidsbegränsade gick de i varandra så att han oavbrutet från 1 februari 1917 haft jobb. Tjänstgöringsort var mesta tiden Nyåker, det sista året dock Selsjön. De hör till Västerbottens län, men landskapet Ångermanland. Vägen till en säker statsanställning förefaller ganska lång, nio år. Andra banvakter fick dock vänta längre än så på ordinarie tjänst.²⁵

Tabell 3.

Nils Nilssons anställningar vid SJ

Tid	Titel
1/2 1917–31/1 1918	banvaksaspirant
1/2 1918–28/2 1921	extraordinarie (e o) banvakt
1/3 1921–30/9 1922	stadigvarande banarbetare
1/10 1922–30/9 1925	säsongsarbetare
1/10 1925–31/8 1926	säsongsarbetare
1/9 1926–10/9 1926	e o banvakt
1/12 1926–31/1 1946	ordinarie banvakt
1/2 1946–30/10 1950	banbiträde

*Källa: Personalakt Statens järnvägar nr. 1538
Nils Nilsson. Hos författaren.*

Vad gjorde han före 1917? Förutom rekryten 1912–1913 finns inga uppgifter om det i dokumenten. Eftersom han bara hade folkskola bakom sig bör han rimligen ha arbetat både ett antal år före och efter militärtjänsten. En förmodan är att han arbetade i skogen eller vid järnvägsbyggen. Både vad han senare arbetade med och de begränsade möjligheter som fanns på hemorten Nyåker talar för det. Diverse arbeten vid vägbyggen är dessutom tänkbart. I personalakten upptas bara sådana SJ-anställningar som inbegreps i begreppet tjänstemän, om än av lägre grad. Banarbeten som utfördes av enskilda entreprenörer räknades inte dit.

Nils antagningsbevis för tiden som e o banvakt från 1 februari 1918 fastslår att en sådan har ”rätt att åtnjuta avlöning enligt gällande bestämmelser ävensom att till-

godonjuta de övriga förmåner, gällande författningar medföra, men med skyldighet att vara underkastad de med avseende å tjänsten vid Statens järnvägar gällande föreskrifter.” I ett nötskal – såväl rättigheter som skyldigheter (mer om detta nedan). Samma form av antagningsbevis användes då han 1 september 1926 åter blev e o banvakt, även om den föregående titeln då var ban- och byggnadsarbetare.

Kort därefter utsågs han alltså till ordinarie (1/12 1926). Konstituerandet och förordnandet av en sådan anställning togs formellt av Järnvägsstyrelsen och meddelades sedan till Distriktsförvaltningen vid distrikt V Övre Norrland. Nr 5031 Nils Nilsson tilldelades också banvaktstugan nr 119 på linjen Långsele – Mellansel.²⁶

Personalakten innehåller annars inte så mycket. Värnplikstjänstgöringen gjordes som infanterist vid I 20 i Umeå. Utbildningen består av folkskola. Här finns också uppgifter om färgsinne (”normalt”), synskärpa (”1.0 på båda ögonen”) och hörselförmåga (”vanlig viskning uppfattas av vardera örat på 8 m”). Således inget att anmärka på utifrån tidens bedömningskriterier. Att alla tre egenskaper är viktiga är förståeligt, exempelvis förmågan att se skillnad mellan rött och grönt.

Därutöver framgår att Nils är gift. Hustruns födelsedatum 12 mars 1891 noteras – däremot inte hennes namn (Emma)! Vidare sönerna Nils Bertil

född 14 juli 1922 och *John* Erik född 11 juli 1924.

Sedan dröjer det innan någon ytterligare förändring av anställningsformen görs. Byte av bandel och tillhörande banvaktsstuga har skett åtminstone en gång. Från den 1 februari 1946 förordnades han till banbiträde. Någon högre post var inte tänkbar utifrån den begränsade skolutbildningen.

Nils yrkesliv illustrerar SJ:s olika anställningsformer – skillnaden mellan extra ordinarie och ordinarie; vilka grupper som stod utanför lönesystemet och innebörden av utnämning till banbiträde. Hierarkierna fanns kvar under hans tid, specificerade efter varje yrkesinplacering i lönesystemet. Sådana fanns på alla andra statliga ämbetsverk och rangordningen – åtminstone i SJ:s fall – tycks i allt väsentligt ha varit oförändrad från bildandet 1863 och genom Nils arbetsår vid verket. Han anställdes under en stark expansionstid för SJ. Under åren 1914–1918 steg antalet anställda från 28 000 till drygt 43 000. Den siffran stod sig fram till 1940-talet som var en ny expansionstid. Till största delen berodde ökningen då på att enskilda banor med dess personal övertogs av SJ, inte på att järnvägsnätet byggdes ut.²⁷

Som konstaterats tjänade Nils ett antal år som extra ordinarie innan han blev ordinarie, fast anställd. Tillfälligt anställda, ”extra ordinarie” som begreppet var, hade en något oklar ställning. De kunde

tvingas lämna sina arbeten på grund av arbetsbrist eller av andra skäl. Uppsägningstiden var en månad. De ordinarie åtnjöt däremot en hög grad av trygghet (”statens kaka är liten men säker”). Deras inbördes ställning inom SJ styrdes av löneplanen. De betecknades också som ”löneplansanställda”. Bara tjänstefel kunde leda till avsked.

Huvuddelen av SJ:s tjänstemän tillhörde (1936) den ordinarie kategorin, 73,6 procent. Deras löner bestämdes direkt av riksdagen genom vad som idag kallas budgetpropositionen. Andelen extra ordinarie uppgick till 8,3 procent. När SJ under krisåren på 1930-talet skar ned på verksamheten var det de extra ordinarie som drabbades liksom gruppen arbetare som stod utanför kategorierna i löneplanen. Järnvägsbyggen utfördes på entreprenad och banarbetarnas tjänstgöring upphörde när bygget var färdigt, inga byggen – inga anställda. Liknande ställning hade arbetarna på SJ:s verkstäder som kunde få lämna sina arbeten om SJ-ledningen ville spara. De hade, liksom de privatanställda arbetarna, kollektivavtal. Andelen som hade denna mer osäkra ställning uppgick till 18,1 procent.²⁸

Inom SJ förekom ett stort antal yrken med skiftande utbildningskrav. Saknade man – som i Nils fall – utbildning var som nämnts vägen uppåt i stort sett stängd. Längre fram i tiden utvecklades ett system av interna kurser som ökade möjligheten till avancemang. Så läste

Nils och Emma Nilsson. Fotot eventuellt från 1950, då de firade sin trettioåriga bröllopsdag och Nils gick i pension

exempelvis sonen Bertil ett antal sådana och kunde så småningom bli överbannmästare, trots att han inte gått i läroverk utan också bara hade folkskola i bagaget.

En dag i Nils Nilssons liv

Den första bansträckan som ordinarie banvakt för Nils blev Selsjön – Aspeå, sydväst om Mellansel. Senare tjänstgjorde han på andra sträckor, men underlag för förflyttningar saknas i mitt material. Vid pensioneringen bodde paret Emma och Nils dock i Grönnäs, strax öster om Brattsbacka. I hushållsboken har Nils skrivit sitt namn och "Brattsbacka". Troligen hade de flyttat till Grönnäs

senast 1934. Bansträckorna var i Norrland i allmänhet 5–7 kilometer långa. Banvakten hade – liksom många andra arbetstagare – långa arbetsdagar innan åttatimmarslagen infördes 1920 (sex dagar i veckan). Visserligen omfattades inte statliga företag av lagen, men SJ tillämpade den ändå.

På morgonen fick banvakten besked och exakta tidsangivelser när tågen skulle passera under dagen. Sedan skulle banan inspekteras, med dressin. Signallyktorna skulle hållas rena och putsas. Nedfallna träd och brandtillbud utgjorde stora faror för trafiken. Inga obehöriga fick beträda banorna. Att kontrollera SJ:s interna

telefonledningar (inom distriktet) längs banan tillhörde också dagsrutinen. Mindre problem kunde banvakten lösa själv, men mer omfattande skador som upp-täcktes, exempelvis slipers som behövde bytas, sättningar av marken vid vårnas snösmältning, solkurvor samt rälsbrott, krävde assistans av distriktets banarbete-re. Varje dag skulle banvakten rapportera till distriktet vad som hade inträffat.²⁹

Banvaktsstugorna låg vanligen vid mitten av respektive bansträckning för att undvika för långa avstånd till ban-delar som ingick i ansvarsområdet. Stugorna ingick i lönen, liksom ved och fria arbetskläder. Också det successivt ökade systemet med billiga eller gratis resor på SJ:s linjer var en uppskattad löneförmån. Stugorna hade ofta jordkällare och ett uthus. Köket var rymligt och även det enda (sov)rummet. Att antalet banvakts-stugor minskade efter andra världskriget innebar längre bansträckningar för de som arbetade kvar. Samma effekt fick förstås att pensionerade banvakter inte ersattes. Ganska snart var banvakterna, en yrkesgrupp med anor från järnvägar-nas pionjärtid, helt bortrationaliserade. Yrket dog ut när modernare teknik och inte minst elloken tog över.

Statens kaka – Nils inkomster

I kassaböckerna för perioden 1934 till 1953 finns Nils inkomster redovisade. Månadslönen varierade något. Det kan ha att göra med sjukdagar eller olika

tillägg som utfaller oregelbundet. Några större skillnader rör det sig inte om. Däremot steg lönen på grund av löne-höjningar som följde ett indexsystem som inrättades 1919. Banvakternas löner skulle ha samma utveckling som indu-striarbetarnas.

Tabell 4.
Årslön/pension för Nils Nilsson
1934–1953

1934	2 703
1935	2 661
1936	2 628
1937	2 828
1938	3 091
1939	3 583
1940	3 330
1941	3 540
1942	3 795
1943	3 835
1944	3 974
1945	3 924
1946	4 391
1947	5 507
1948	6 636
1949	6 636
1950	6 402
1951	5 964
1952	5 355
1953	7 249

Källa: Nils Nilssons kassaböcker 1934–1953. Anm. Här inkluderas allt som bokförts som inkomster, dvs även återbetalning av lån och sönernas betalning hemma. För åren som pensionär är skogsarbetet en viktig post.

Innan jag övergår till bedömningen av vad banvaktens lön kunde räcka till, finns en hel del detaljer i Nils fall som bör klargöras. Under 1937 skedde en löneförhöjning, likaså 1939, 1940, 1942, 1943, 1946 och 1947 då månadslönen blev 553 kronor, en summa som räckte fram till Nils pensionering 1 december 1950. En sådan nivå gav 6 636 kronor i årslön.

Från december 1950 tog pensionen vid, som en följd av riksdagens beslut 1934 om pension vid 60 år för SJ:s lägre tjänstemän.³⁰ Inkomsten därefter bestod av pensionen samt omfattande arbetsinsatser, mest inom skogsbruket. Han anlätades för skogshuggning eller rensning, ofta av byns (Gottne) små skogsägare som i stor utsträckning tillhörde släkt- eller vänkretsen. Någon enstaka gång, främst 1952, arbetade han för traktens ledande skogsföretag, Mo & Domsjö, i vad som syns vara över en månad.

Krigsårens ekonomiska politik illustreras av att Nils 1951 bokförde 4,50 kronor i inkomst som ränta på statens försvarslån. Dessa hade tagits upp under kriget för att finansiera de omfattande försvarskostnaderna. Lånen var frivilliga, men fick en stor spridning inte minst som en följd av den propaganda som riktade in sig på medborgarnas fosterlandskänsla. Ändå var svenskarnas disponibla inkomster mindre på grund av omsättningsskatten från 1940 och värnsskatten året därefter.

Nils arbetsmoral innebar att han 1951 fick 83 procent av vad han hade fått i lön under sitt sista arbetsår, en procentuell andel som många idag inte når upp till. Inkomsten som nybliven pensionär översteg den han hade haft alla år fram till och med 1947. Då ska man förstås komma ihåg att han drygt 60 år gammal behövde arbeta fysiskt i skogen för den standarden. Fram till 1962–1963 fortsatte han i skogen. Det framkommer av hans brev till sonen John med familj. Redan i början av 1950-talet var han inne på att sluta med det tunga arbetet. Ändå fortsatte han åtminstone tio år till. Skälen som anges är att han hade svårt att säga nej eftersom många var i behov av hans arbete (pliktkänsla) och att det gav goda inkomster (sparsamhet). Utifrån mer moderna företeelser vill jag betona att alla inkomster i kassaboken togs upp till beskattning (hederlighet).³¹

Hans årslön ökade från 1945 till 1948 med hela 2 713 kronor, nästan 70 procent. Ökningen tycks ha berott på tillägg inom lönegraden, förordnandet som banbiträde samt rejäla generella lönehöjningar. Avancemanget till banbiträde påverkades i sin tur av elektrifieringen och att SJ inte kunde, om man nu ville det, avskeda ordinarie personal även om deras uppgifter hade förändrats eller försvunnit. Ånglokens tid var på väg bort, med dess risk för att gnistor antände vegetationen längs järnvägarna, i det här fallet stambanan Långsele

– Vännäs. Moderna säkerhetssystem gjorde att antalet banvakter reducerades för att senare under 1940-talet försvinna helt som yrkesgrupp.

Under 1930-talet var elektrifieringen den viktigaste rationaliseringsfrågan för SJ. Redan i början av 1900-talet hade den så betydelsefulla Malmbanan elektrifierats. Byggandet av det mäktiga vattenkraftverket i Porjus vid Stora Lulevattnet 1914, med sin funktionalistiska arkitektur, var ett sätt att kunna ge elektricitet till den 484 kilometer långa banan. Hela sträckan Luleå – Riksgränsen stod klar 1903. Inhemska naturtillgångar och modern el- och byggnadsteknik kunde så bidra till viktiga exportinkomster.³²

År 1940 var 42 procent av stambanetätet elektrifierat. I det gränsområde mellan Västerbotten och Ångermanland som uppsatsen rör sig inom elektrifierades bandelen Långsele – Mellansel (91 km) 1940, sträckan Mellansel – Vännäs (120 km) året efter.³³

Återbäring och dragningar

Om vi återgår till Nils intäkter fanns där så småningom också andra inkomstkällor, mer under pensionsåren än tidigare. Som trogna konsummedlemmar och tack vare Kooperationens på den tidens närmast heliga belöningssystem för kunderna – återbäringen – kunde en hygglig slant inkasseras. 1951 gav det 38.66 kronor. Också tidspräglad var sparandet i premieobligationer, ett säkert

statligt sparande då det nominella värdet återbetalades efter ett visst antal år. Visserligen något reducerade av inflationen, men den var blygsam åren efter kriget, trots att nationalekonomerna närmast unisont hade varnat för en efterkrigsinflation. Förutom återbetalningen kunde den försiktige småspararen också hoppas på rejäla vinster. En viss procent av obligationslånet användes i utlottning ett par gånger om året. Obligationsutgivandet innebar således att staten lånade av medborgarna. Räntorna gavs inte till varje sparande utan i större portioner till de lyckligt lottade. Dragningslistorna publicerades i pressen och innehöll allt från småvinster (10 kr) till åtskilliga tusenlappar. Det förefaller som om Nils och Emma införskaffat premieobligationer första gången 1951. Innehavet kom sedan att utökas. Många senare brev mellan dem och de då vuxna barnen och deras familjer berör dragningar som antingen gett utdelning eller inte. Om det gått bra kunde sönerna och deras barn räkna med gåvor i form av pengar. Formen av sparande övertogs också av sönernas generation och deras barn. Den långa utveckling förändrades av att för 1951 finns inkomsten 40 kronor på premieobligationer noterad i kassaboken.

Från maj 1952 höjdes Nils pension från 426 kronor till 490 kronor i månaden. Nivån var bestämd genom olika index rörande prisutveckling. För säkerhets skull vill jag poängtera att det rörde

sig om en pension som byggts upp inom statliga SJ för dess anställda. Det generella pensionssystem (tilläggs pension) som efter åtskillig politisk dragkamp infördes 1960 låg ännu i framtiden. Pensionshöjningen, det fortsatta extraarbetet samt en ny post, ränta från privatpersoner, gjorde att inkomsterna (7 249 kr) översteg även åren som banbiträde. Nils hade också tidigare lånat ut pengar, men då främst till sönerna, och någon ränta utgick då inte. Räntan 1953 gav hushållet 75 kronor, varav 50 kronor från "Jonas" och 25 kronor från "Sickan". Den förre är troligen den yngre brodern till Nils. Nedan ska vi se att han också skänkte bort pengar.

Järnvägsmännen på den fackliga banan

Nils var medlem i Svenska järnvägsmannaförbundet, det stora fackförbundet för både de enskilda järnvägarnas och statsbanornas anställda. Den månatliga betalningen på 3 kronor finns noterad såväl 1934 som slutåret 1950, då avgiften var 5.25 kronor. Förmodligen tillhörde han avdelning 79 i Mellansel. Någon facklig aktivitet kan inte kassaböckerna berätta om. Och den stora mängd brev som finns är till allra största delen från tiden efter pensioneringen.

Karaktistiskt för järnvägarnas fackliga liv var å ena sidan den mångfasetterade organisationskartan, å andra sidan karaktären av väl organise-

rat och politiskt inflytelserikt förbund som Svenska Järnvägsmannaförbundet tidigt fick. Yrkesorganisationer skapades inledningsvis efter den hierarkiska yrkesstrukturen och de skilda ägoförhållandena, enskilda företag respektive staten, som rådde. Några tidiga exempel var Sveriges Lokomotivmannaförbund, Konduktörs-personalförbundet, Sveriges statsbanors stationsmästare- och kontorspersonalförbund, samt Sveriges järnvägars kontorspersonals förbund.

Järnvägsmannaförbundet tillämpade industriförbundsprincipen, att olika yrkeskategorier skulle samlas i ett förbund, oavsett ägarförhållanden. Exakt var den övre gränsen gick mellan medlemskap i Järnvägsmannaförbundet och organisationer för högre tjänstemän var något oklart. Banmästare utgjorde som medlemmar ofta gränsen uppåt. Strax efter grundandet 1898/99 räknade man till 65 000 medlemmar – SJ:s tjänstemän på mellan och lägre nivå, samt arbetare vid SJ och de enskilda järnvägarna.

Successivt de närmaste decennierna tog olika yrkesförbund steget in i Järnvägsmannaförbundet. Det gällde exempelvis i ett tidigt skede konduktörsföreningen, vagnsmörjarföreningen och statsbanvakternas förening. Den splittrade organisationsbildningen bidrog till att Järnvägsmannaförbundet gick in i LO först 1922. Förbundets medlemmar med ämbetsmannans ansvar, däribland banvakterna, fick förhandlingsrätt

först 1937. Tio år senare likställdes de helt med privatanställda. Sammanslagningarna av järnvägsfolket kan anses ha fullbordats i och med anslutningen av Konduktörspersonalförbundets 133 medlemmar, 1940, och Svenska lokomotivmannaförbundets 4 500, 1941. Lokförarna hade länge haft en upphöjd ställning med stark yrkeskänsla. De kallades inte för inte ”järnvägsadeln”.³⁵ Nästa steg i centraliseringen blev uppgåendet i Statsanställdas Förbund 1970.

När Nils avtackades efter sin sista arbetsdag den 31 oktober 1950 hölls tal av banvakten Filip Hörnkvist i Brattsbacka och representanter för Svenska Järnvägsmannaförbundet.³⁶

Sparande utan snålhet

Av intresse är förstås vad inkomster-na räckte till. Vad lade Emma och Nils pengar på? Kunde de spara något, eller gick varje år ihop utan överskott? Lånade de kanske pengar?

Förmånen av boende och bränsle (ved) var en tillgång. Men när Nils pensionerades och de flyttade fick de betala allt själva. De kom att från 1951 hyra övervåningen i ett tvåvåningshus i Gottne. Utgifter som många andra unnade sig saknades, som resultat av den uppfostran de fått och de livsideal paret omfattade. Bil och fritidshus hade ännu inte blivit vanliga utgiftsposter i det svenska samhället. Som nykterister köpte de naturligtvis inte alkohol. Restau-

rangbesök hade teoretiskt varit tänkbart i Örnsköldsvik eller eventuellt Mellansel. Några sådana utgifter går dock heller inte att finna. Lika lite vad som kan samlas under rubriken ”nöjen”. De deltog dock i diverse folkrörelseanknutna tillställningar, främst religiösa eftersom de sedan ungdomen var med i Evangeliska Fosterlandsstiftelsen. Utlandsresor gjorde man inga. Däremot besökte åtminstone Nils ganska ofta sönerna och deras familjer under 1950- och 1960-talen. Emma var sjuklig och reste mer sällan. Resekostnaderna hölls nere genom de rabatter och fria resor som en tidigare SJ-anställd hade rätt till.

Mat, kläder och försäkringar behövdes förstås, liksom reparationer av fortskaffningsmedel som cykel eller spark för 1 krona respektive 1.50 kronor. Och på 1950-talet kostade de på sig nya möbler, dammsugare och en tvättmaskin. Emmas sjukbesök och medicin innebar också utgifter. Något mer än tidigare verkar ha gått till tidningsprenumerationer. Inte bara *Missionstidskriften Budbäraren* utan också den socialdemokratiska tidningen *Nya Norrland*, med säte i Sollefteå, men bevakning också längre norrut. *Örnsköldsviks Allehanda* kunde också förekomma, liksom *Missionsbladet* och *Vi-tidningen* (KF). Kläder inköptes, antingen via postorder eller under pensionärstiden vid besök i Örnsköldsvik. Sådana kunde kosta en bra slant. Exempelvis köpte de

varsin mössa 1951 för 220 kronor (Emmas) respektive 150 kronor (Nils). Det motsvarar i dagens penningvärde cirka 3 630 respektive 2 475 kronor.³⁷ En gissning är att det rörde sig om pälsmössor för många års användning. Vid de täta kyrkobesöken gick 1 krona till kollekt. Också andra kyrkliga evenemang deltog de i.

Nedanstående tabell 5 visar att de fick pengar över varje år under perioden. Inte minst sedan Nils pensionerats. Det var förstås hans arbete i skogen som bidrog till överskottet. Sparandet var dock inte ett resultat av snålhet. Förutom bidrag till kyrkliga insamlingar förekommer också annat stöd. ”En krona till en arbetslös” finns med 1936. Och 1953 gav Nils 10 kronor till en insamling för de som drabbats av de omfattande översvämningarna i Holland.

Mest av allt rörde det sig om återkommande gåvor, eller också större lån, till sönerna och andra släktingar/bekanta. Barnbarnen fick flera gånger om året en liten summa. Förutom efter vinster på premieobligationerna var det julhelgen, födelsedagar, goda skolresultat eller besöken som föranledde pengagåvor.

Banvakten Nils med ett arbete långt ner i SJs hierarki fick till och med betala förmögenhetsskatt, om än bara 2 kronor år 1949. Inkomsten av kapital var 470 kronor år 1950. Totalt uppgick sparpengarna i början av 1950-talet till drygt 30 000 kronor, varav cirka hälften

uppkommit under de år studien behandlar. Premieobligationerna, som är en form av sparande, ingår inte i summan. Vad som fanns på konton i Handelsbanken och Sparbanken motsvarar i dagens penningvärde nästan en halv miljon kronor.

Tabell 5.
Emma och Nils Nilssons hushåll
1934–1953 (brutto, skatt i Utgifter)

År	Inkomster	Utgifter	Överskott/ underskott
1934	2 703	2 195	+ 508
1935	2 661	2 311	+ 350
1936	2 628	1 976	+ 652
1937	2 829	2 589	+ 240
1938	3 091	2 384	+ 707
1939	3 583	3 295	+ 288
1940	3 330	3 077	+ 253
1941	3 540	3 201	+ 339
1942	3 795	3 237	+ 558
1943	3 835	2 928	+ 907
1944	3 974	3 059	+ 915
1945	3 924	3 282	+ 642
1946	4 391	3 227	+ 1 164
1947	5 508	3 747	+ 1 761
1948	6 636	3 839	+ 2 797
1949	6 636	4 082	+ 2 554
1950	6 402	4 829	+ 1 573
1951	5 964	5 736	+ 228
1952	5 513	4 262	+ 1 251
1953	7 249	5 884	+ 1 365
S:a			18 442

Källa: Nils Nilssons kassböcker 1934–1953.

Rallare och banvakter som idealtyper

Ordningsamheten som krävdes för en SJ-tjänsteman innebar i det här fallet också sparsamhet. Tidigare har trofastheten och lojaliteten nämnts som önskvärda egenskaper. Det kan relateras till vad Lars Kvarnström i sin avhandling skriver om den manlighet som vissa statsanställda utstrålade:

Stationskarlarnas och banvakternas manlighet liknade mycket den manlighet som tidigare forskning återfunnit hos smeder och gruvarbetare. Arbetet var hårt, slitigt och smutsigt.³⁸

Det ligger nog en del i det. Mer intressant för mig är ändå skillnaden mellan två grupper av järnvägsmän, banvakter å ena sidan, rallarna eller banarbetarna, å den andra. Att banvakten kunde ha en bakgrund som banarbetare gör det hela än mer komplext. Officiella historiker och minneslitteraturen ger närmast idealtypiska bilder av de förras skötsamhet och ordentlighet liksom de senares självständighet, militans och inte minst vidlyftiga nöjes- och kärleksliv som fick de fastboende att rysa.³⁹

Av Nils och Emmas hållning till varandra innan de gifte sig 1920 kan här bara ges en glimt. Utgångspunkten är tre brev från Nils till fröken Emma Söderström, Gottne, februari – april 1918. Nils hade just antagits som e o banvakt. Breven är mycket ömsinta och fromma.

Någon manlighet liknande klichén (?) om den proletäre gruvarbetaren eller smeden uttrycks knappast. Hälsningsfrasen är ”Min kärt älskade vän! Guds frid!” Vädret – betydelsefullt för en banvakt – och vardagligheter behandlas. Nils arbetar två söndagar av tre och har svårt att resa till Gottne. ”Ja, måtte Gud skydda och leda oss i fortsättningen som hittills. Adjö för denna gång. Många hälsningar från din älskade vän Nils”, avslutas brevet. I det andra brevet redogör Nils för ett missionsmöte i Nyåker. Kanske var det sista gången han fick ”höra Herrens ord så klart och tydligt förkunnat här i Nyåker”, sedan han nu tagit farväl av församlingsmedlemmarna. Var han skulle tjänstgöra i framtiden visste han inte mycket om. Tjänstgöringsorten – inom distriktet – avgjordes på högre nivåer. Jämfört med de brev som finns från slutet av 1940-talet till hans död är korrespondensen 1918 betydligt mer präglad av hans Gudstro. Huruvida den hade trätt tillbaka eller att den inte framträdde just i brev till sonen, sonhustrun och barnbarnen, är svårt att avgöra. Kanske utformningen av breven till hans trolovade Emma påverkades av hennes önskan om den blivande makens gudfruktighet.

Skötsamhetsidealet återfinns också inom Järnvägsmännens helynkerhetsförbund, JHF, grundat 1901. I hur hög grad rallare var medlemmar är inte känt. Förbundet ordnade exempelvis utlandsresor där möten med likasinnade ingick.

JHF lades ned i början av 2000-talet. Nils var medlem i Nationalgodtemplarorden, NTO, i Brattsbacka och fortsatte att betala medlemsavgiften livet ut.

Ett direkt belägg för skötsamhetens fördelar finns i det senare brevmaterialet. Nils skriver till John den 2 januari 1961. ”Jag tycker Du har väldigt tur med befodran. Bertil säger likadant, så *det är nog lönande att sköta sig.*” (min kurs.)

Skötsamheten förhindrar dock inte vare sig att arbetet var ”hårt, slitigt och smutsigt”, eller att en maskulin arbetarromantik kunde omge också banvakterna. Ett gott exempel på det är fotografen Sune Jonssons bilder på en banvakt i tidskriften *Västerbotten* 1970. Bilderna återges också i Jonssons hyllade fotobok *Livstycken*.⁴⁰

På nya spår

Mitt arbete med farföräldrarnas kassaböcker och farfars yrkesbana har gett vissa idéer om fortsatt forskning. Det intressanta skötsamhetstemat har redan nämnts. Att religiositet spelar in i arbetarnas historia, kanske mer än vad forskningen har erkänt, är en besläktad fråga. Det kan gälla såväl yrken där statliga regelsystem och traditionella hierarkier bildar ramen, som klassiska arbetaryrken kända för sin militans. Kanske kunde exempelvis læstadianiska gruvarbetare i Malmfälten granskas

närmare? Nämnas kan att den starkt troende Oscar Nildén, gruvarbetare i Kiruna, på 1950-talet ingick i Högerns partistyrrelse.⁴¹

Det kulturella spåret leder också till frågan om hur SJ:s militära strukturer och ledningsideologi så småningom gav vika. Här finns en intressant spänning mellan å ena sidan SJ och järnvägarnas moderniserande roll, å den andra dessa traditionalistiska idéer.

Det förekom att anställning vid SJ gick i arv. Inte i bokstavlig mening att tjänster ärvdes, utan mer att yrkestraditioner förmedlades vidare. Nils äldste son Bertil var i hela sitt yrkesliv verksam vid SJ. Sonhustrun arbetade bland annat på SJ:s expedition, parets dotter bland annat som tågvärd och hennes man i sin tur som lokförare. Nils yngre son John arbetade dessutom i unga år som banarbetare. Dennes sondotter är verksam i ett företag som utför projektledning, inte minst för järnvägarna. Också i minneslitteraturen kan sådana släktmässiga mönster återfinnas. Hur vanlig var denna ärvda livsbana vid SJ? Kanske Nils och Emmas liv därmed också pekar på större mönster, helt i linje med artikelns syfte att förena det lilla med det stora?

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa granskare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren – idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhäll, 1880–1930*, Stockholm 1988.
- 2 Källorna medger inte några mer väsentliga slutsatser om familjelivet utöver vad som kassaböckerna och anställningsbevis kan ge. I några få tillfällen används dock brev. Materialet finns i författarnas ägo.
- 3 Ginzburg, Carlo, *Osten och maskarna: En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, Stockholm 1983.
- 4 Götling, Anna, "Tema mikrohistoria", *Historisk tidskrift* 137:3 2017, s. 347–350.
- 5 Någon gränad forskare med utsikt över till Norge anar här ett släktskap med historikern Jens Arup Seips (1905–1992) kritik av samhällsvetenskaplig teorianvändning. Den skarpa uppgörelsen i artikeln "Modellenes tyranni. Analyse av Stein Rokkans anvendelse av en centrum-periferi modell på norsk historie" från 1975 återfinns i Seips *Problemer og metode i historieforskningen: artikler, innlegg, foredrag 1940–1977*, Oslo 1983.
- 6 Böckerna består av två delar, 1934–1946, resp. 1946–1954. Sista anteckningarna är från juni 1954. Resten av den delen innehåller anteckningar om arbetade timmar, adresser och annat.
- 7 Bakgrunden främst från Sveriges järnvägar hundra år: *SJ 1856–1956. Minnesskrift utgiven av Kungl. Järnvägsstyrelsen med anledning av Statens järnvägars 100-årsjubileum 1.12 1956*, Stockholm 1956.
- 8 Andersson-Skog, Lena, "Såsom allmänna inrättningar till gagnet, men affärsföretag till namnet": *SJ, järnvägspolitiken och den ekonomiska omvandlingen efter 1920*, Umeå 1993, s. 2.
- 9 Om kamrarnas och grupperingarnas roll i riksdagsarbetet, se Nilsson, Torbjörn, *Elitens svängrum: Första kammaren, staten och moderniseringen 1867–1886*, Stockholm 1994.
- 10 En klassiker på området är Sverker Oredsson, *Järnvägarna och det allmänna. Svensk järnvägspolitik fram till 1890*, Lund 1969.
- 11 Utbyggnaden i Norrland: Sjöö, Robert, "Järnvägar genom Västerbotten – den sista länken", i *Västerbotten* nr 2 1998, s. 2–14.
- 12 Andersson-Skog 1993, s. 27.
- 13 Andersson-Skog 1993, s. 35–37.
- 14 Nilsson, Torbjörn, *Ämbetsmannen i själva verket – rekrytering och avancemang i en moderniserad stat*, Score Rapportserie 2000:5, s. 15–19.
- 15 *Svensk järnvägsatrikel* 1948, s. 209–210.
- 16 Nordkvist är en av få skönlitterära författare som behandlat banvakternas tillvaro, främst i trilogin där *Slaktarens hus* ingår. Handlingen utspelas i mellersta Norrland under tidigt 1930-tal. Ångloken drar fortfarande trafiken. Citat s. 20.
- 17 Kvarnström, Lars, Waldemarsson, Ylva & Åmark, Klas, *I statens tjänst. Statlig arbetsgivarpolitik och fackliga strategier 1870–1930*, Lund 1996; Kvarnström, Lars, *Män i staten. Stationskarlar och brevbärare i statens tjänst 1897–1937*, Lund 1998, s. 54.
- 18 Kjellvard, Henry, *Det bevingade hjulets folk: Minnesskrift vid Svenska Järnvägsmannaförbundets 50-årsjubileum*, volym 1, 1899–1924, Stockholm 1949, s. 90–91.
- 19 Exemplet 1868 gäller den privatägda smalspåriga banan Uddevalla – Vänersborg – Herrljunga järnväg. Folkhumorn kallade banan "snålspårig" utifrån bolagets lönepolitik; Kjellvard 1949, s. 111–112. Om 1877: Nils-Erik Wåag, *Banvakt 17*, Stockholm 1993.
- 20 *Sveriges järnvägar hundra år*.
- 21 Kvarnström 1998, s. 82–85.
- 22 *Statens järnvägar 1906–1931*, Bd I. Del I, Stockholm 1931 s. 78.
- 23 Kvarnström 1998 s. 163.

- 24 SOU 1937:48. 1936 års lönekommitté, bil. 7, tab. 7, 12, efter Kvarnström 1998, s. 107.
- 25 Så fick Erik Ferdinand Hedlund på linjen Skorped–Anundsjö vänta elva år, 1919–1930; Mattsson, Thore, ”Banvakten i Norrbackastugan”, *Borgsjöbygden* 46 2006, s. 29–30.
- 26 Antagningsbevis och Konstitueranden som nämns i avsnittet, dokument hos författaren.
- 27 Andersson-Skog 1993, s. 120.
- 28 *Statens järnvägar 1931*.
- 29 Uppgifterna om banvaktens rutiner är hämtade från en skildring av Alex Åslund i Medelpad, banvakt från 1938; Mattsson, Thore, ”Partebodas siste banvakt”, *Borgsjöbygden* 46 2006, s. 21–28.
- 30 Kjellvard, Henry *Det bevingade hjulets folk*, vol. 2, Stockholm 1949 s. 59–60. Högre tjänstemän fick gå vid 65 års ålder.
- 31 Brev Nils Nilsson till John och Ruth Nilsson, 6/1 1952. Hos författaren.
- 32 Om malmbanan: Sjöö 1998.
- 33 Elektrifieringen: Andersson-Skog 1993, s. 57–60; *Sveriges järnvägar* 2, s. 30; Kjellvard 2 1949, s. 365–374.
- 34 Förbundets första tid: Kjellvard 1 1949, s. 194–203, 218–223. Järnvägsmannaförbundet hade god representation i riksdagen, troligen bättre än något annat förbund; Kvarnström 1998, s. 54.
- 35 Om förbundets expansion och yrkesgruppernas agerande, se Kvarnström 1998, s. 116–117.
- 36 Brev Nils Nilsson till John och Ruth Nilsson 6/11 1950.
- 37 SCB:s konsumentprisindex uppgick i juli 2021 till 5000. Utgångsåret 1914 = 100. År 1951 var siffran 304. De nominella priserna på mössor har därför multiplicerats med 16,5 för jämförelsen.
- 38 Kvarnström 1998, s. 206.
- 39 Oundgänglig på skötsamhetens fält är Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksambälle 1880–1930*, Stockholm 1988.
- 40 Jonsson, Sune, ”Banvakt Filip Hörnkvist”, i *Västerbotten* 1970, s. 70–73, samt densammes *Livstücken* 2014. Bilderna togs i Brattsbacka 1957 och det är samme Filip Hörnkvist som höll tal när Nils avtackades 1950.
- 41 Nilsson, Torbjörn, *Mellan arv och utopi: Moderata vägval under hundra år, 1904–2004*, Stockholm 2004, s. 123.

Den nätverkande företagsledaren: Kontaktskapande, politik och strategi i gästlistor

Magdalena Nordenson

Harald Nordenson var i kraft av sin bakgrund, ställning och personlighet en politiskt aktiv och inflytelserik person i Sveriges näringsliv under 1930- och 1940-talen. Han blev chef vid familjeföretaget Liljeholmens stearinfabrik 1917, och byggde sin position på centrala styrelseposter i en rad bolag och organisationer.¹ I hustrun Clares bevarade middagsböcker med gästlistor kan man följa de personer ur samhällets eliter som bjöds till middag i makarnas hem på Södermalm i Stockholm. Middagsböckerna ger inblick i hur strategier formas i ett starkt, informellt kontaktnät med sikte på att påverka press och politik under dramatiska år.²

Ljuset styr våra liv, men inte bara solens ljus, utan i hög grad människans tillverkade ljus. Harald Nordensons öde kom mer än andra att styras av detta konstgjorda ljus: stearinljuset, fotogenet, glödlampan – uppfinningarna som avlöste varandra i snabb följd från mitten av 1800-talet.

Här finns också en annan berättelse. Haralds sociala liv, som det speglas i gästlistorna till hemmets representati-

va middagar, är ett empiriskt material som på mikronivå bidrar till att kasta ljus över samtidens kraftmätningar mellan stat och industri. Det var i en tid då socialdemokratin kom till makten, och näringslivet började finna former för att agera som en förhandlingspart. Att Harald under dessa formativa år på 1930- och 1940-talen var en av näringslivets mest aktiva företrädare, som företagsledare, styrelseproffs och rikspolitiker, gör att gästlistorna kan fogas in i den större historien om hur det korporativa svenska samhället växte fram. Utifrån dem kan vi ana vad en enskild aktör och gruppering betydde för skeendet. Vilka var middagsgästerna? Hur enhetlig var kretsen?

Ättling till liberalen Hierta

Harald Nordenson föddes den 10 augusti 1886 i tyska universitetsstaden Göttingen, där hans far, ögonläkaren Erik Nordenson, forskade efter att tre månader tidigare ha disputerat vid Karolinska institutet. Men det var framför allt Haralds mamma Bertha som med sin familjebakgrund kom att påverka Haralds öde. Hon var barnbarn till den stridbare

publicisten, politikern och företagaren Lars Johan Hierta (1801–1872), *Aftonbladets* grundare, förkämpe för liberala reformer.³

Riskkapitalisten Hierta var med om att dra igång ett åttiotal företag. Ett av dem som lever än idag, och som står i fokus här, är Liljeholmens stearinfabrik, grundad av Hierta 1839. I detta familjeföretag anställdes Harald 1917, 30 år gammal, som teknisk chef och senare vd.⁴

Det var bland annat utifrån den positionen Harald Nordenson skapade sig ett vittförgrenat och tongivande ekonomiskt, socialt och politiskt nätverk, vars middagssamvaro kan följas i detalj genom de middagsböcker från 1930- och 1940-talen som finns sparade hos släkten. Under en följd av år samlade Harald och hans hustru Clare delar av samhällets politiska, ekonomiska och kulturella elit i sitt hem i den så kallade Hovings malmgård vid Danvikstull på Södermalm i Stockholm. I svarta vaxduksböcker antecknade Clare listor över middagsgäster, meny, dukning och bordsplacering. Med hjälp av dessa böcker kan en bild tecknas av vilka som umgicks i den tidens högre samhällsskikt. Här satt företagsledare, politiker, forskare, journalister och skådespelare till bords och samtalade om tidens aktuella frågor. Clares anteckningar gör det möjligt att rekonstruera middagarna

mot fonden av tidens dramatiska händelser.

Hemmet som dessa personer gästade är den idag kulturmärkta Hovings malmgård från 1770 vid Hammarby sjö, där Harald och Clare bodde i över 50 år. Malmgårdarna var herrgårdsliknande sommarnöjen som adel och rika borgare i Stockholm lät bygga under 1600- och 1700-talen. Den malmgård där Harald och Clare samlade sina gäster är speciell i och med att den ursprungligen byggdes av färgaren Hoving, som både drev färgeri och bodde i huset.

Omkring 1840 köpte Lars Johan Hierta marken och lät bygga upp Liljeholmens stearinfabrik intill denna malmgård, som låg bra till, nära vattnet och kajen. Hierta bodde i Gamla stan och använde malmgården som sommarnöje för sig och sin familj under 1840-talet. När han flyttade till Barnängen längre bort utmed Hammarby sjö blev malmgården tjänstebostad för företagets högre tjänstemän och senare direktörsbostad när Harald och Clare flyttade in. I över 130 år, fram till 1970, låg stearinfabriken intill malmgården, som blev "herrgården" i den patriarkala bruksmiljö som växte fram och blev en av Södermalms största arbetsplatser. Per Anders Fogelström inspirerades av miljön och lät huvudpersonen Henning i romanen *Mina drömmars stad* få sitt första påhugg i Stockholm hos "herr Hierta" i stearinfabriken.

Middagsbord i unik miljö

Gästerna vid Nordensons middagsbord fick uppleva en unik miljö i Stockholm. För att komma till malmgården måste de bege sig ända bort till Södermalms fattiga östra utkant, och i den kvalmiga stearinstanken ta sig ner på ”bruksgatan” mellan arbetarbostäderna och fabriken tegelfasad, släppas in genom porten av företagets uniformerade vakt, ta sig över fabriksområdet med rykande skorstenar och väldiga upplag av tomfat och tunnor, för att till slut stanna vid malmgårdens port. Kontrasten mellan den stökiga, illaluktande fabriken och den eleganta malmgården med sin 1700-talsatmosfär och anlagda trädgård kunde inte vara större.

När middagsgästerna steg in i husets nedre hall möttes de av ett påtagligt Hierta-minne: hans privata kassakista, en imposant pjäs med kraftiga järnbeslag, som Harald och Clare låtit placera där.⁵ I matsalen en trappa upp, i paradvåningen där Harald och Clare bodde, blickade Hiertas och hans hustru Wilhelminas porträtt ner på gästerna, som i sin tur kunde se ut över malmgårdens trädgård, ett kulturminne från malmgårdarnas epok, då ett villkor för att få bygga sig en malmgård var att man också odlade frukt och grönsaker där.

Innan middagsgästerna vid Haralds och Clares bord introduceras några ord om den uppfinning som var förutsättningen för fabriken och familjens liv och

bjudningar i malmgården – stearinljuset. När den franske kemisten Chevreul år 1813 lyckades lösa upp ett stycke svinfett och fick fram fettsyran stearin, som brinner lika bra som vax, lades grunden för en ny industri. De illaluktande, rinnande talgljusen, stöpta av djurfett i hemmen (de dyrare vaxljusen användes främst i kyrkorna), fick en konkurrent. Hundratals stearinljusfabriker växte fram i Europa. Levande ljus gick från att vara hantverk och hemarbete till en kemisk-teknisk industriprodukt.

Hierta var på affärsresa 1837 när han i London fick se det nya ljuset som varken luktade, osade eller rann som talgljusen. Han drog igång tillverkningen så snart han hittat en kemist, Johan Michaëlsen, som hjälpte honom att experimentera fram en rationell produktion. Hierta gjorde reklam för ljusen i *Aftonbladet* och sålde de karaktäristiska mörkblå paketen med sina gula etiketter på tidningskontoret i Gamla stan.

Snart fick stearinljusen, som med sitt relativt höga pris främst användes i välbeställda hem, konkurrens. När ryska och amerikanska oljekällor upptäcktes och exploaterades blev fotogenlampan möjlig. Den började säljas i Sverige kring 1860 och blev efter bara några år den vanligaste ljuskällan. Hierta lyckades ändå hålla uppe produktionen vid Liljeholmens stearinfabrik och dessutom hålla andra ljusfabrikanter stången. År 1870 stod företaget för nära hälften

av den svenska ljusbranschens tillverkningsvärde och fortsatte att vara marknadsledande.⁶

Nästa konkurrent till stearinljuset var emellertid redan på väg. År 1879 demonstrerade Thomas Edison i USA för första gången sin uppfinning: den elektriska glödlampan. Men, som kommer att framgå, skulle det dröja många decennier innan Harald som styrelseledamot och chef vid stearinfabriken under 1920-talet blev den som tvingades finna ett sätt att rädda Liljeholmens stearinfabrik i det elektrifierade Sverige.

För att förstå varför just Harald Nordenson utsågs till att leda familjeföretaget och få den position som gjorde hans och hustruns hem till en plats för nätverkande eliter krävs en liten utvinning om Lars Johan Hiertas familj. I sitt äktenskap fick Hierta fem döttrar, som uppfostrades enligt tidens normer för borgarflickor med sikte mot familjebildning och moderskap, även om de gavs en ovanligt grundlig och radikal fostran för sin tid. Ingen av dem fick förstås några uppgifter inom Hiertas olika företag. Hierta saknade manliga arvingar och bara två av hans döttrar fick barn. Det är endast genom Haralds mamma Bertha, Hiertas barnbarn, som släkten lever vidare.

Under Hiertas livstid var Liljeholmens stearinfabrik organiserad som ett enskilt bolag med Hierta som huvudägare. Samtidigt, i takt med industrialise-

ringen, övergick allt fler svenska företag till aktiebolagsformen, sedan riksdagen 1848 antagit landets första aktiebolagslag. Aktiebolagsformen innebär att delägarna (aktieägarna) inte har personligt ansvar för företagets skulder, vilket gör det lättare att utöka ägarkretsen och ta in nytt kapital. En kort tid före sin död 1872 hade Hierta förberett omorganisationen av stearinföretaget till ett aktiebolag, vilken också realiserades.⁷ Majoriteten av aktierna stannade dock inom släkten och bolaget förblev i princip ett familjeföretag ända in på 1900-talet. Änkan, Wilhelmina Hierta, var fram till sin död 1878 den enskilt största aktieägaren, och hennes döttrar ärvde henne. Vid sekelskiftet ägde de sammanlagt 42 procent av aktierna, men själva utnyttjade de inte den makt som aktieägandet gav dem.⁸

Patriarkala strategier

Istället var det männen i Hierta-släkten som i olika grad engagerade sig i företaget. Ett slående exempel på denna patriarkala tradition var Haralds pappa Erik Nordenson (1847–1919). När han gifte sig med Hiertas barnbarn Bertha Kleman (1857–1928) i Paris 1882 var han redan medicine licentiat i ögonsjukdomar och forskade vid Sorbonneuniversitet på väg mot en doktorsexamen. Trots att han hade en karriär som en av Sveriges mest anlitade ögonläkare och saknade erfarenhet av företagande var det han som år 1900 utsågs till ordförande i styrelsen

för Liljeholmens stearinfabrik och tog då med sig några vänner in i den. Det var för övrigt under hans ordförandeskap 1900–1909 som arbetarbostäderna byggdes intill fabriken.

Erik och Bertha Nordenson fick två söner och tre döttrar. Äldste sonen Wilhelm följde i faderns fotspår och blev ögonläkare. Återstod Harald, vars utbildning helt siktade på att han skulle få en ledande roll i stearinföretaget. Efter studentexamen vid Norra Real i Stockholm skrev han 1906 in sig vid Uppsala universitet. Han studerade fysikalisk kemi, disputerade i ämnet 1914, blev docent och undervisade vid universitetet innan det var dags att gå in som teknisk chef vid stearinfabriken 1917. The Svedberg, professor i ämnet och 1926 års nobelpristagare i kemi, blev en nära vän och ofta inbjuden gäst till malmgården. Harald studerade parallellt även teoretisk filosofi i Uppsala under storheter som Axel Hägerström och Adolf Phalén. Han tog sin licentiatexamen med en logisk, kritisk analys av tidsbegreppet i Einsteins relativitetsteori som då höll på att revolutionera fysiken.⁹

I Uppsala, där studenterna vid den här tiden i allmänhet kom från högre samhällsklasser, knöt Harald livslånga vänskapskontakter med andra studenter som i de flesta fall nådde höga positioner i samhället och kom att ingå i hans nätverk. Han var också ”kårpamp”, både inom Stockholms nation, studentkåren

och föreningslivet, vilket förstås gav honom kontakter och erfarenheter han kunde använda i framtiden.

Men hans kommande liv och möjligheter att knyta ihop och vidmakthålla sitt vida kontaktnät underlättades i hög grad också av hans äktenskap med Clare.

Clare Lagercrantz (1891–1978) hade en särpräglad bakgrund, som gjorde henne klippt och skuren för rollen som Haralds hustru i stearinfabrikens bruksmiljö och med hans omfattande representation. Hon var själv akademiker och hade studerat botanik och zoologi på Stockholms högskola när de möttes våren 1913. Hennes far, Herman Lagercrantz (1859–1945), var officeren som drabbats av en religiös kris och tagit avsked av armén för att bli officer i Frälsningsarmén.¹⁰ Han var under en tid adjutant till Frälsningsarméns grundare William Booth i London. Tillsammans med hustrun Hedvig, Clares mamma, var han bland dem som byggde upp Frälsningsarmén i Sverige. Herman köpte efter några år Wirsbo bruk i Västmanland (1897), blev bruksdisponent och bodde i herrgården med sin stora familj. Där växte Clare upp. Hennes mor, som var drivande i att bygga upp Frälsningsarméns slumstationer i Stockholm (och belönades med Illis Quorum för sin pionjärgärning), hade då i uppgift att sköta sin makes stora representation. När Clare gifte sig med Harald 1914 hade hon med sig ett dubbelt arv av socialt ansvar och förtrogenhet med

företagsledarens och hans hustrus roller i en paternalistisk bruksmiljö.

Det unga paret Nordenson var alltså väl rustat när de mitt under brinnande världskrig flyttade till Stockholm och malmgården vid Danvikstull. Harald lämnade docenttjänsten i Uppsala och gick, som framhållits, enligt familjens planer in som teknisk chef vid stearinfabriken. Med sina dubbla höga akademiska examina var han förstås en både för sin och vår tid ovanligt välutbildad företagsledare. I en studie av företagsledare i svenska företag vid förra sekelskiftet hade bara 7 av 43 en akademisk examen.¹¹ Clare för sin del lade sina vidare studie- och yrkesplaner på hyllan och gick in för rollen som Haralds hustru.¹²

Det elektriska hotet

Giftermålet med Clare gav dessutom Harald kontakter djupt in i näringslivet. Clares far, Herman Lagercrantz, lyckades utveckla Wirsbo bruk till en ledande industri, vilket gjorde honom till ett styrelseproffs i näringslivet. Under åren 1911–1935 var han exempelvis ordförande i Sveriges allmänna exportförening och 1919–1933 vice ordförande i Svenska Handelsbanken. Han utsågs 1916 till ordförande i styrelsen för Liljeholmens stearinfabrik, samtidigt som Harald blev ledamot. Harald och svärfar Herman skulle alltså samarbeta i företaget. Till en början gick det väl. Det var världskrig,

ont om råvaror, fabriken gick på sparlåga och producerade framför allt smörjolja till Statens Järnvägar. Harald fick tid att sätta sig in i företaget, medan Clare inredde malmgården.

Men snart kom krisen

Första världskrigets brist på olja, kol och fotogen bidrog till ett uppsving för elektriciteten. När kriget var över elektrifierades Sverige i snabb takt. Försäljningen av stearinljus störtade. Inom styrelsen uppstod slitningar. Herman Lagercrantz ville lägga ner företaget, för vilket han inte såg någon framtid i konkurrensen med glödlampan. Harald å sin sida kämpade för familjeföretagets överlevnad och var under hård press. Sprickan växte. År 1928 lämnade Herman Lagercrantz styrelsen.¹³

Då hade Harald redan agerat på egen hand för att försöka rädda bolaget. Utan att fråga styrelsen satsade han pengar ur egen ficka och drog igång en intensiv reklamkampanj: ”Levande lågor”. En rad reklamskrifter av hög kvalitet producerades under 1920-talet med bilder på hur ”den levande lågan”, till skillnad från det skarpa elektriska ljuset, skapar stämning i hemmen och i kyrkorna. Man knöt an till svenska traditioner som Lucia, jul och kräftkalas, och gav till och med ut sagor för barn. Vid alla livets skiften fanns det anledning att tända ett levande ljus. Kampanjen slog an, tidningar tog in företagets

Harald Nordenson höll lågan brinnande i hela sitt liv. Här på sitt kontor på Liljeholmens stearinfabrik, ungefär 1960.

pressmaterial och skrev lyriskt om längtan till den levande lågans intima, trolska ljus i en tid dominerad av de moderna glödlampornas hårda sken.¹⁴

Stearinljus gick över från konsumtions- och vardagsvara till att bli en lyxprodukt. Företaget utvecklade produktionen med allt fler ljussorter, lät den kände formgivaren Carl Malmsten designa en serie ljusstakar, och fortsatte med reklamkampanjer. Ljufsörsäljningen ökade, företaget överlevde. Man arbetade också intensivt i fabriken laboratorium med att ta fram kemisk-tekniska biprodukter som ett extra stödben och tillverkade till exempel under en tid också tvål och såpa.

Sverige är idag ett av de länder som använder flest levande ljus per invånare i världen. Den svenska ljuskulturen bidrog Haralds reklamkampanj i hög grad till.¹⁵

År 1930 strålade ett nytt ljus ut över Hammarby sjö. Det kom från Luma, glödlampsfabriken som Kooperativa Förbundet, KF, uppfört i funktionalistisk stil på andra sidan sjön. Albin Johansson, springpojken som blev vd för KF 1924, drev att KF skulle ha egna fabriker. Luma var en av dem. Under Johanssons ledning växte KF till Sveriges största företag. En marskväll 1934 återfinns han som middagsgäst på malmgården. Det hängde sannolikt samman med att Harald efterträdde honom som styrelseordförande för Dramaten.

Nu levde alltså två ljustider, stearinljusets och glödlampans, på var sin sida om Hammarby sjö.

Att ha lyckats rädda Liljeholmens stearinfabrik undan konkurs bidrog till att Harald fick ett gott rykte i företagsvärlden. Under 1920- och 1930-talen växte hans representation på grund av alla olika uppdrag. Han blev verkställande direktör för stearinfabriken 1929, och med hans bakgrund – skicklig direktör för ett av Stockholms äldsta och mest välrenommerade företag, vetenskapsman och djupt bildad med vida kulturella intressen, blev han snart efterfrågad som styrelseproffs och riksdagspolitiker. Några exempel: Ordförande i Stockholms handelskammare 1939–1957, ordförande i Barnängens tekniska fabriker 1929–1963, styrelseledamot i Industriförbundet 1930–1961, ordförande i *Svenska Dagbladets* styrelse 1940–1962, ordförande i Dramatens styrelse 1933–1938, ledamot i styrelsen för Tekniska museet 1941–1944, ordförande i styrelsen för Stockholms Superfosfatfabrik 1930–1960, ordförande i styrelsen för Nitroglycerin Ab 1938–1960, invald i Kungliga Vetenskapsakademien 1948, ledamot av Riksdagens första kammare för Högerpartiet 1938–1953.

Han drev tidigt på för att näringslivet skulle samla ihop sig och forma en stark och tydlig förhandlingspart när socialdemokratin kom i regeringsställning med socialisering på programmet.

I avhandlingen *Den inre kretsen* (1998) beskriver historikern Niklas Stenlås den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning under 1940-talet. I detta täta sociala nätverk med sina informella kontakter spelade Harald en viktig roll i sin dubbla roll som företagare och partipolitiker. I Clares middagsböcker från 1930- och 1940-talen syns dessa näringslivets män samlade till herrmiddagar där de under avspända former kunde diskutera sina strategier för att värna ett fritt och ansvarstagande näringsliv.

Det arkivmaterial från vilket uppgifterna om middagarna hämtats består av Clare Nordensons handskrivna anteckningar i svarta vaxduksböcker som omspanner åren 1931–1946 i kronologisk följd. För varje middag, nedskriven med datum, antecknades varje gäst, ofta med titlar. I några fall har det varit svårt att slå fast identiteten på en gäst, men de flesta har gått att identifiera, eftersom de i regel satt på höga positioner och därmed återfinns i *Svenskt Biografiskt Lexikon*, *Vem är det?* och liknande källor.

I många fall har Clare också skrivit ner meny, dukning och bordsplacering och kokfru. Trots att 1930- och 1940-talen var hårda för många svenskar med Kreugerkrasch, depression, arbetslöshet och världskrig var menyerna i malmgården ofta av högsta klass. Från sitt utarrenderade jordbruk vid lantstället i Sörmland, inköpt 1918, fick Nordensons

ägg, mjölk, grönsaker, frukt och kött. Den välbärgade familjen kunde dessutom köpa exklusiva råvaror och hålla sig med skickliga kokfruar. I kristider odlades dessutom frukt och grönsaker i malmgårdens trädgård.¹⁶

Middagspaus i *Ett drömspel*

Harald var under några år på 1930-talet ordförande i Dramatens styrelse, och en rad berömdheter ur teatervärlden har dinerat i malmgårdens matsal. Ur Clares middagsböcker kan en middag den 27 september 1935 lyftas fram. De 19 inbjudna var ledamöter ur Dramatens styrelse, samt kända skådespelare och regissörer från Dramaten och Svenska Teatern i Helsingfors, som under veckan gästspelade på Dramaten med komedin *Sockenskomakarna* av Aleksis Kivi.

En av gästerna var teaterstjärnan Tora Teje, fattigflickan från Hornskroken på Söder som kom in på Dramatens elevskola 15 år gammal. Nu var hon uppburin skådespelerska med kunglig medalj, en legend och stilikon som körde italiensk sportbil och höll sig med vinthundar.

I malmgårdens matsal satt hon mitt emot Dramatenchefen och regissören Olof Molander. De repeterade som bäst Strindbergs *Ett drömspel* där hon hade huvudrollen som Indras dotter. Längre ner vid middagsbordet satt skådespelaren Ivar Kåge, som spelade

Diktaren i Strindbergsmask i uppsättningen.

Olof Molander var Ingmar Bergmans största idol. Bergman har berättat hur han, 17 år gammal, dold i kulissen, kväll efter kväll, upplevde ”förbrännande” hur Olof Molanders iscensättning av *Ett drömspel* visade honom ”teaterns innersta magi”. ”Föreställningen har gått till eftervärlden som en av de märkligaste i vår teaterhistoria”, enligt teatervetaren Dag Kronlund.¹⁷

Men denna septemberkväll kunde Molander, Teje och Kåge vila från de krävande repetitionerna och njuta av den lyxiga meny som Clare och Harald bjöd på och som kokfrun fru Stridholm slitit med i köket: Redd soppa på blandade grönsaker. Hummer med ris. Rapphöns med gåslever. Sallad och potatisgratäng. Osträtt. Och till dessert ”glace”. En ovanlig meny på malmgården där Clare och Harald ansåg att hummer, gåslever och kaviar var ”vräkig” mat som de inte gärna bjöd på.

Vid Tora Tejes sida denna kväll satt författaren Hjalmar Gullberg, som 1936 blev chef för Radioteatern. Värddinnan Clare hade Amos Anderson till bordet, den imposante finländske konstslaren, ägaren och redaktören för *Hufvudstadsbladet*, Finlands största svenskspråkiga tidning. På hennes andra sida satt Nicken Rönngren, chef för Svenska Teatern i Helsingfors, som höll på att renoveras med hjälp av Amos Ander-

sons donationer. Vid bordet återfanns också bland andra författaren, akademiledamoten och ledamoten i Dramatens styrelse Sigfrid Siwertz med fru Margit, skådespelarna Maria Schildknecht och Rune Carlsten.

Regissören Alf Sjöberg deltog också i middagen. Kanske var han lite nedslagen. Hans första uppsättning av ett Shakespeare-drama, *Henrik IV*, hade haft premiär i början av året, fått sura recensioner och tagits ner efter tio föreställningar. Men han skulle snart komma igen och vid sidan av Molander bli en av Sveriges största regissörer, bland annat inspirerad av den sovjetiska modernismen som han sett i Moskva. Sjöberg var också han en av Ingmar Bergmans läromästare. Bergman berättar i självbiografen *Laterna Magica* (1987) hur förhåvad han blev när han 1930, tolv år gammal, gick på teatern första gången och såg Sjöbergs uppsättning av sagodramat *Stor-Klas och Lill-Klas*.¹⁸

Vad kan man ha talat om över hummern och gåslevern? Världsläget var oroligt. I Tyskland hade Adolf Hitler blivit rikskansler, och nazismen hade svenska avläggare, vilket Dramaten tidigt fått känna på. Hösten 1932 var det premiär på *Guds gröna ängar*, en amerikansk succépjäs i Molanders regi där Gud gestaltades som en svart, cigarrökande pastor som vandrar bland molnen och på jorden med guldkedja över magen, och i scener från *Gamla testamentet*

möter sin skapelse människorna, gestaltade av svartsminkade skådespelare. En kväll bänkade sig en grupp nazister på tredje raden och kastade ruttna tomater och stenkulor ner mot scenen. De slängde ut flygblad över salongen, och en nazist hade i fickan en ammoniakbomb som dock lyckligtvis inte fungerade. Nazisterna misshandlade också en svart portier som Dramaten hyrt in för att ge autenticitet åt pjäsen. Ytterligare en naziattack mot scenen hade planerats, arbetslösa hade lockats med pengar, men för få ställde upp. Pjäsen rev också igång en livlig pressdebatt, och en grupp präster skrev protestbrev.¹⁹

1930-talet var överhuvudtaget dramatiska tider för Dramaten. Allt gungade. Vilken sorts teater skulle man vara? En "hovteater" för den bildade överklassen, eller en "folkteater" med modern, bred repertoar som Olof Molander ville? Dramatens ekonomi var dålig, 1932 ville riksdagens revisorer dra in statens anslag till teatern. Ecklesiastikminister Arthur Engberg (s) tillsatte då en utredning om teaterlivet i landet, lät 1933 inrätta Riksteatern för att föra ut teater till landsorten, och Dramaten skickades ut på turné. Teaterrådet bildades, som skulle ha insyn över landets statsunderstödda teatrar och Harald satt i rådet under flera år.²⁰ Visst fanns det många samtalsämnen på middagen denna septemberkväll.

Några år senare slutade Olof Molander som Dramatenchef, och efterträddes

av Pauline Brunius, teaterns första kvinna på posten, och senare kom även hon att gästa malmgården. En majkväll 1944 var hon där på middag tillsammans med bland andra högerledaren Gösta Bagge, statsråd i samlingsregeringen under kriget, nobelpristagaren The Svedberg, chefen för Svensk Filmindustri Harald Molander samt Hjalmar Gullberg.

När Harald våren 1938 skulle avtackas efter fem år som Dramatens styrelseordförande gästspelade Schiller Theater från Berlin på teatern. Dramatens folk var alltså lediga och hela personalen var dagen till ära inbjuden till Nordensons på fest. Som avskedsgåva överlämnade Olof Molander ett stort fotoalbum där bilder på hela teaterns personal, avdelning för avdelning, var insatta. Där fanns även foton från 41 av de 57 uppsättningar Dramaten framfört under Haralds ordförandetid. Alla först i albumet satt en sida med skådespelarnas och teaterns övriga medarbetares namnteckningar, 97 stycken – en dröm för en autograf-samlare.²¹

Den laddade Finlandsfrågan

Malmgårdens trädgård låg kal och mörk i ett milt, regnfuktigt väder när Harald och Clare bjöd till middag den 12 november 1940. Det var ett av andra världskrigets svartaste år. Norge, Danmark, Frankrike, Luxemburg, Belgien och Nederländerna var ockuperade av Nazityskland. Finland hade tvingats till

en hård fred med Sovjet och förlorat delar av Karelen. De tyska bomberna hade fallit över London i månader, USA hade ännu inte gått med i kriget.

Utrikesminister Christian Günther med fru gästade malmgården denna tisdagskväll. Karriärdiplomaten Günther blev utrikesminister i Per Albin Hanssons samlingsregering, som bildades i december 1939 efter att Sovjet angripit Finland med flyganfall över Helsingfors. Vid middagsbordet syntes vidare Gösta Bagge med maka. Bland gästerna fanns också Ivar Anderson med fru. Han var nybliven chefredaktör för *Svenska Dagbladet*.

Tidigare på dagen hade Sovjetunionens utrikesminister Molotov landat i Berlin för samtal med Hitler och sin tyske motsvarighet Ribbentrop. Ryktena hade surrat en tid: Kommer Hitler att bryta pakten med Sovjet och angripa landet? (Det gjorde han ett drygt halvår senare) *Svenska Dagbladets* ledare denna dag med rubriken "Molotov i Berlin", kallade den tyska inbjudan till ryssarna för "Hitlers mest sensationella schackdrag" och fann läget svårbedömt. Tidningens Londonkorrespondent trodde att Hitler önskade fria händer på Balkan, medan Stalin siktade mot Iran, Afghanistan och Indien. De två antogs vilja dela upp resten av världen mellan sig.²² Hur skulle Sverige ställa sig i stormakternas dragkamp när det gällde grannen Finland? "Relationerna till den

gamla östra rikshalvan var den svenska regeringens största utrikespolitiska tvisteäpple mot slutet av år 1940", skriver historikern Henrik Berggren i sin bok om Sverige under andra världskriget.²³ Vinterkriget var avslutat. Bagge ville att Sverige skulle bilda en försvarsunion med Finland, som en front mot "ryssen". Han hade några dagar tidigare varit i Helsingfors och bland annat talat med finske statsministern. De andra borgerliga partierna var starkt emot Bagges idé, men utrikesminister Günther såg fördelar med förslaget: Bästa sättet att hålla Sverige utanför kriget var att hålla sig väl med Tyskland. Eftersom Tyskland och Finland närmade sig varandra skulle kanske tyskarna se positivt på ett svenskt stöd till Finland?²⁴

Troligen fanns det en tanke med att Harald och Clare bjöd både Günther och Bagge till middag denna novemberkväll, som ett sätt att hålla liv i de två statsrådets gemensamma lobbyarbete för att Bagges idé skulle vinna gehör i regeringen. Nästa dag förmedlade *Svenska Dagbladets* ledarsida under rubriken "Sverige inför Amerika" sin oro över att Sverige glidit bort ur Amerikas synkrets och överskuggats av den tyska maktutvecklingen i Europa. "Från Amerikas horisont uppfattas tydligt Sverige och Finland så inklämda i de tyska och ryska livsrummen att man börjat misströsta om vår förmåga att kunna hävda vårt oberoende", skrev tidningen.²⁵ Kanske

en farhåga som chefredaktör Ivar Anderson diskuterade med Günther denna kväll?

Bland middagsgästerna fanns också näringslivsfolk, bland andra Gordon Stiernstedt med fru; han var vd i Stockholms Handelskammare och medlem i de antinazistiska grupperna Tisdagsklubben och Nordens frihet. Många ämnade att diskutera över Clares middagsmeny: Sandwiches, flottyrkokt äkta sjötunga med remouladsås, kall anka med kalla grönsaker och cumberland-sås.

Relationerna mellan pressen och regeringen under världskriget var laddade. Vad kunde man skriva för att visa solidaritet med de ockuperade länderna utan att reta upp Hitler? Hur hålla uppe försvarsandan, när Hitlers segrar lätt ledde till uppgivenhet? Utrikesminister Günther, tillsammans med justitieminister K. G. Westman, kritiserades allmänt för att vara för försiktig och hålla pressen i för strama tyglar. Man törs tro att spänningen mellan pressens frihet och Sveriges osäkra läge, outtalad eller uttalad, också svävade över bordet vid denna middag, som avslutades med en brinnande Crêpes Suzette.

Tidningsaffär i mörka tider

En av Haralds insatser för att stärka näringslivets opinionsbildning var att under andra världskriget rädda *Svenska Dagbladet* undan tvivelaktiga ägare.

Redan tidigt på 1930-talet hade han försökt att intressera näringslivet för att köpa tidningen, men utan gensvar. Läget skulle förändras. Torsten Kreuger, bror till "tändstickskungen" Ivar Kreuger som 1932 sköt sig i Paris, köpte under 1930-talet tidningarna *Stockholms-Tidningen*, *Stockholms Dagblad*, och självaste Lars Johan Hiertas *Aftonbladet*, som alla drev en uttalat tyskvänlig linje. På 1930-talet köpte familjen Trygger *Svenska Dagbladet*, men fick utkämpa en tuff rättsprocess med Torsten Kreuger som ansåg att han hade äganderätt till tidningen, i arvet efter brodern Ivar som vid sin död visade sig ha aktiemajoriteten. Familjen Trygger vann tvisten, men risken för att Kreuger med sin tyskvänliga agenda kunde ha bemäktigat sig denna viktiga tidning oroade familjen. Hur säkra *Svenska Dagbladets* linje och självständighet?

Harald Nordensons idé om att få näringslivet att köpa tidningen föll nu i god jord. Han och Ivar Anderson, fil. dr., tidningsman, riksdagsman för högern och chef för det nybildade Industrins Utredningsinstitut, samlade ledande män ur bank- handels- och industrivärlden för att samla pengar och bilda Svenska Dagbladets stiftelse, som 1940 köpte tidningen av familjen Trygger. Ivar Anderson utsågs till tidningens chefredaktör och vd i tidningsbolaget. Harald blev ordförande i *Svenska Dagbladets* styrelse fram till 1962. Även om tidningen formellt

var självständig innebar förstås det nya ägandet att näringslivet och högerpartiet fick en politisk plattform.²⁶

Naturligtvis bjöd Harald och Clare flera gånger styrelsen samt tidningens chefer och profilerade skribenter till luncher och middagar, exempelvis på en herrmiddag fredagen den 3 april 1941. Träden i trädgården hade börjat knoppas, det var sju grader plus och vårljuset skimrade. Men ute i världen härskade krigsmörkret. Den gångna natten hade Ungerns premiärminister Pål Teleki skjutit sig, sedan han vägrat gå med på Hitlers ultimatum till Ungern att delta i det planerade kriget mot Jugoslavien, med sikte på att gå in i Grekland.

Gastkramande och ovissa tider. När Ivar Anderson den 1 juli 1940 började sin tjänst som chefredaktör gjorde han en stålblank deklaration. Några citat:

Det regimskifte som nu ägt rum, innebär icke någon förändring i den kurs Svenska Dagbladet under många årtionden följt i sin strävan att stålsätta nationalkänslan, stärka försvaret, främja vårt lands andliga och materiella odling samt tillvarata den svenska folkkraften. [...] Stort är [...] det ansvar som vilar på vår generation. På vår vilja att bringa offer, på vår nationella sammanhållning liksom på statsledningens förutseende och förmåga att möta det nya lägets krav beror det, om Sveriges framtid och frihet skola kunna tryggas. Mera bjudande än

någonsin framstår nu skyldigheten att i allt vårt handlande se till att de nationella intressena skyddas och att det svenska kulturarvet bevaras.²⁷

Denna aprilkväll 1941 dukade Clare dramatiskt med svarta ljus i bronsstakar och lät amaryllis glöda med röda och gula tulpaner. Menyn var exklusiv och säkert krävande för kokfru Wide: sköldpaddssoppa, sjötunga med hummeraladåber, kyckling i spansk vinsås, glace au four.

Ivar Anderson var på plats, liksom *Svenska Dagbladets* politiske redaktör Otto Järte, ekonomichefen Harry Grönfors, professor Erik Wellander – alla i tidningens styrelse. Järte var först handsekreterare till Hjalmar Branting men uteslöts från socialdemokratiska partiet för sin tyskvänlighet under första världskriget. Han gick med tiden över till högern och var under andra världskriget en tongivande antinazistisk röst. Erik Wellander var däremot tyskvänlig, professor i tyska, hedersdoktor i Heidelberg 1936 och känd som en av Sveriges första och främsta språkvårdare, bland annat med boken *Riktig svenska*.

Blandningen av övriga gäster är spännande – pressfolk och näringslivstoppar sida vid sida. Här satt Gustaf Stridsberg, ledande skribent i *Svenska Dagbladet* och medgrundare till den hemliga, antinazistiska Tisdagsklubben. Sten Selander, författare, ordförande för Naturskyddsföreningen och tidningens littera-

turkritiker, var också på plats, liksom redaktionschefen Edgar Malmström. Vid bordet satt vidare överste Carl August "Cala" Ehrensvärd. Han var chef för Krigshögskolan, gick ut som frivillig på den vita sidan i finska inbördeskriget, och var en av de ledande i att rekrytera den svenska frivilligkåren för att bistå Finland i vinterkriget mot Sovjet 1939–1940. Han hade goda kontakter med flera socialdemokratiska statsråd och skrev om militära frågor i *Svenska Dagbladet*.

Från affärsvärlden kom Torsten Hernód, chef för SCA och ordförande i Exportföreningen. Han var aktiv i arbetet med att få företag att skänka pengar till köpet av *Svenska Dagbladet*. Han var för övrigt gift med Ingrid, dotter till Handelsbankschefen Helmer Stén, som också satt med vid middagsbordet. Handelsbankssfären var ofta representerad vid Nordensons middagsbjudningar. Vid taffeln denna kväll fanns också Gustaf Söderlund, vd i Svenska Arbetsgivareföreningen, SAF, och drivande kraft bakom överenskommelsen mellan SAF och Landsorganisationen, LO, 1938, "Saltsjöbadsavtalet".

Det osäkra världsläget, inte minst för Sveriges del, och förhållandet till de härtagna grannarna Norge och Danmark, var svårhanterligt, både moraliskt och strategiskt. Viktiga frågor för dessa gäster att dryfta, både när det gällde *Svenska Dagbladets* linje i denna delikata balansgång mellan självförsvar och solidaritet,

och det känsliga ämnet hur exportföretagen skulle förhålla sig under kriget. Under krigsåren täcktes drygt en fjärdedel av Tysklands behov av järnmalm av import från Sverige.²⁸ Fram till hösten 1944 var omkring 85 procent av den svenska utrikeshandeln koncentrerad till Tyskland och det tyskkontrollerade Europa.²⁹

Och hur bedömde gästerna vid denna herrmiddag de allt starkare ryktena om att Hitler var på väg att angripa sin alliansfrände Stalin? Nog skulle man velat vara en fluga på väggen under denna aprilmiddag i malmgårdens matsal?

I Henrik Berggrens *Landet utanför: Sverige och kriget 1939–1940* får för övrigt Haralds telegram till Per Albin Hanson efter andrakammarvalet hösten 1940 bilda slutvinjett. Socialdemokraterna gjorde ett lysande val, men måste ju ändå sitta kvar i samlingsregering med missnöjda borgerliga förlorare. Harald telegraferade skämtsamt till Per Albin: "Kondolerar!"³⁰

Myrdalkommissionen till bords

Till sist börjar man ändå skönja Tysklands nederlag och slutet på kriget. En trasig värld i ruiner – hur blir framtiden? Ekonomiprofessorn och socialdemokraten Gunnar Myrdal var en av dem som oroade sig för en blåögd fredsoptimism. Han spådde en djup global depression i krigets spår och föreslog hur Sverige med skatter, räntor och stats-

Harald Nordenson, företagare, fotot sannolikt från mitten av 1930-talet.

budgetens balansering skulle hantera efterkrigsekonomin. I februari 1944 tillsatte regeringen en utredning, *Kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering*, med Gunnar Myrdal som ordförande. I kommissionen satt topparna från bland annat SAF, LO, KF, näringslivets olika organisationer och de politiska partierna. Harald representerade Högerpartiet. Bland företrädarna för näringslivet återfinns namn som tidigare förekommit på flera av malmgårdens gästlistor, till exempel Torsten Hernód, vd för SCA, Industriförbundets Ernst Wehtje och SAF-ordföranden Gustaf Söderlund.

Ekonomhistorikern Örjan Appelqvist skriver i sin avhandling om Myrdalkommissionen att den var "något av en skuggregering med uppdrag att formulera den långsiktiga politiken till skillnad från samlingsregeringen som måste koncentrera sig på att lösa uppgifterna för dagen".³¹ Gunnar Myrdal satsade på ett nära samarbete med "industrihögern" för att få igenom sina idéer. Han bedrev "något som måste uppfattas som en målmedveten charmoffensiv riktad mot affärs- och industrivärlden", enligt Appelqvist, som anser att Myrdal var den ledande socialdemokrat som hade de tätaste kontakterna med näringslivets olika företrädare.³²

Kommissionen rivstartade med en rad utredningar och rapporter under sitt första år. Men snart kom konflikterna i dagen. Hur högt skulle till

exempel bidraget till arbetslösa vara? "Industrihögern", där Harald ingick, ansåg att höga bidrag "demoraliserar" (en högertanke som känns igen från vår tid). Man ville inte heller gå med på Myrdals högskattelinje eller ge staten makt över industrins strukturrationalisering, för att nämna några frågor där sprickorna öppnade sig, och gjorde kommissionen till ett politiskt slagfält. Myrdals "charmoffensiv" ledde inte till de samstämda förslag han hade hoppats på. Harald förklarade för sin del att det var "med olust" han och de andra inom "industrihögern" åtagit sig att vara med i kommissionen. "Fastän den nuvarande situationen kräver samarbete ha vi självfallet inte utan vidare accepterat vad som kommit fram", skrev han i en artikel där han utvärderade arbetet i Myrdals kommission.³³

Men motsättningarna var inte värre än att Harald och Clare en februarikväll 1946 bjöd de ledande inom kommissionen till middag på malmgården. Gunnar Myrdal, handelsminister i s-regeringen som efterträdde samlingsregeringen, var på plats. Karin Kock, professor i nationalekonomi, sekreterare i kommissionen, socialdemokrat och senare Sveriges första kvinnliga statsråd, satt också vid middagsbordet, med bland andra Torsten Hernód, Ernst Wehtje, Handelsbankschefen Ernfrid Browaldh och hans son Tore Browaldh, Myrdals assistent i kommissionen, som

senare skulle bli Handelsbankschef efter sin far. Haralds och Clares söner Lars och Jonas var också med vid taffeln.

Kriget var äntligen över, Sverige kom undan ockupation och förstörelse. Bordet var prytt med röda tulpaner och ginst. Medan de levande lågorna från ljusen i silverkandelabrarna spelade över bordet kunde man under avspända former samtala om landets framtid över måltiden som Clare dukat upp: Sandwiches, hummersoppa, orre med kålsallad, brynt potatis och gelé, vaxbönor med rört smör. Till dessert Petit choux med chokladsås.

Handslag mellan stat och industri

I sin bok *Den korporativa staten* skriver statsvetaren Bo Rothstein att det svenska samhället under 1930-talet genomgick ett "formativt moment" där intressesammanslutningar i högre grad fick inflytande i politiken.³⁴

Ett exempel på detta var den statliga forskningspolitik som började ta form under 1930- och 1940-talen. Hur skulle det svenska systemet för teknisk forskning se ut, och hur skulle ansvaret mellan stat och näringsliv fördelas? Harald, som satt i Industriförbundets styrelse, drev på för att industrin skulle ta initiativet. Redan 1938 utredde han saken för förbundets räkning ihop med KTH:s rektor Henrik Kreüger. Därpå satte förbundet in den politiska stöten, och lämnade sitt förslag till regeringen.

Ungefär samtidigt gjorde Ingenjörsvetenskapsakademien (IVA) detsamma. År 1940 tillsatte regeringen en utredning med vattenfallsdirektören Gösta Malm som ordförande.³⁵ Industrins framstöt hade lyckats.

Och vilka finner vi då bland kommitténs ledamöter? Där var Harald Nordenson och Henrik Kreüger, samt flera vänner och samarbetspartners till Harald, personer som vid olika tillfällen bjöds till malmgårdens middagsbord: Kemipristagaren The Svedberg, IVA:s vd Edy Velander och ordföranden i Teknologföreningen Sten Westerberg.³⁶

Den sistnämnde anslag tonen när han vid Industriförbundets årsmöte 1938 talade om "Aktiebolaget Sverige" och "Folkhemmet Sverige" som han menade närmade sig varandra alltmer.³⁷ Det mest kända förslaget från den "Malm-ska kommittén" var att inrätta en ny myndighet. År 1942 bildades Tekniska forskningsrådet, som förmedlade finansiering till forskning, framför allt vid de tekniska högskolorna. Tanken var att staten var viktig för att stödja grundforskning, eftersom industrin mest var intresserad av tillämpad forskning som kom till mer omedelbar nytta.³⁸

I Clares middagsböcker återfinns flera exempel på personer som verkade inom industrins olika branschorgan, och som vid hennes och Haralds middagsbord kunde diskutera strategiska branschfrågor.

Så snart Clares och Haralds barn var i lämplig ålder fick de sitta med vid middagsbjudningarna, som ett led i deras uppfostran och socialisering in i föräldrarnas kretsar. I middagsböckerna redovisas också middagar med dans, studenthippor och andra partyn som ordnades för familjens ungdomar.

En man med kyla och hetta

Edy Velander, professor och vd för IVA 1938–1959, kallade på sin tid Harald för ”en oomtvistad förgrundsfigur inom svenskt näringsliv och en av dem man helst lyssnar till i den offentliga debatten”.³⁹ Alla lyssnade säkert inte helst till den hetlevrade och skarptungade högermannen, men att han med sin kraftfulla personlighet och logiska skärpa gjorde intryck, på gott och ont, är omvittnat.

Ett samtida porträtt av Harald tecknade den exklusiva herrtidningen *Adam* i sitt marsnummer 1948. Tidningen ägnade en helsida åt porträttet av Harald, vid sidan av ett liknande porträtt av Stockholms finansborgarråd, den radikale och omstridde socialdemokraten Zeth ”Zäta” Höglund.⁴⁰

Under rubriken ”Engelskt fullblod, opedagogisk skarprättare” gavs en bild av Haralds personlighet. Han satt då i riksdagens första kammare sedan tio år tillbaka, och det var i den rollen han beskrevs av signaturen Lancet:

Felet med Harald Nordenson är att han inte kan tala med bönder på bönders vis. Han är inte ”folklig” för två styver – allt hos honom, utseende, tänkesätt, manér, är överklass av bästa svenska märke. Till det övervägande flertalet av kollegerna i riksdagen, förhåller han sig som ett engelskt fullblod till stadiga ardennerkampan.

Skribenten framhöll Haralds intellektuella arv från studierna i teoretisk filosofi i Uppsala under professor Adolf Phalén med sin knivskarpa begreppsanalys, och hur den präglade Haralds kallt logiska diskussionsteknik i riksdagsdebatterna: ”Med vetenskapsmannens förbindliga lugn klassificerar han den befintliga idéns eller propositionens innehåll: Så mycket okunnighet, så mycket bristande logisk stringens, så mycket emotionellt munväder. Det är hans styrka som politiker.”

Men det var också hans svaghet, menade skribenten. Efter den verbala avrättningen gick inte Harald vidare, utan drog sig tillbaka och överlät åt motståndaren att inse att han blivit halshuggen.

Någon pedagog var Harald Nordenson alltså inte, slog skribenten fast.

Först i de inre rådslagen, fjärran från vimlets yra, där varken folkförsamlingars känslorvall eller demagogers tricks äro faktorer att räkna med, kommer en sådan

man till sin rätt. Och därav kommer det sig, att Nordenson är en mycket mera inflytelserik man bakom än framför kulisserna, när de stora ekonomiska och politiska frågorna dryftas och avgöras.

Detta porträtt stämmer väl med den roll som Harald spelade i samtidens ekonomiska och politiska liv. Det var i hög grad i de personliga kontakterna, i styrelser och nätverk, som han sådde sina idéer, inspirerade, argumenterade och fick inflytande. Samtidigt kunde han med sitt vulkaniska temperament och otålighet med ogenomtänkta eller för honom misshagliga ståndpunkter verka skrämmande. Jan Wallander, chef för Industrins Utredningsinstitut 1953–1961 (senare vd i Handelsbanken), har i en uppsats beskrivit Harald som ”skräckinjagande” och skildrat hur han kunde ryta till och anklaga Wallander för att vara socialist när dennes idéer avvek från industrins traditionella intressen.⁴¹

I december 1945 gjorde tidningen *Idun* ett hemmahos-reportage hos Nordensons på Hovings malmgård. Det var efter kriget, och inför valet till riksdagens andra kammare 1944 hade socialdemokraterna gett ut *Arbetarrörelsens efterkrigsprogram* med långt gående planer på socialisering och planhushållning. Harald var en av planhushållningens hårdaste motståndare. På omslaget till *Idun* annonserades reportaget: ”Harald Nordenson: Var stode

landet utan företagarganda?” Tidningsreportaget handlade först om inredningen i den vackra malmgården, men Harald tog tillfället i akt och förklarade för reportern hur Sverige står och faller med den idérike företagaren och den fria marknaden. Reportaget mynnade ut i en lång intervju som blev ett politiskt tal från höger inför den hårda politiska drabbning som väntade kring planhushållningsfrågan.⁴²

Olof Palmes ”gode man”

På gästlistorna från 1930-talet återfinns också Olof Palmes föräldrar Gunnar och Elisabeth (kallad ”Müsi” i familjen och bekantskapskretsen). Mellan familjerna Palme och Nordenson fanns ett tätt band. Gunnar Palme, direktör för försäkringsbolaget Thule, var en av Haralds närmaste vänner från Uppsalatiden. När Gunnar Palme oväntat gick bort, 48 år gammal, valde familjen Palme Harald som god man för Gunnars son Nils, född utom äktenskapet under studietiden i Uppsala, samt för Olof, som då bara var sju år. Efter att Olof tagit studenten som 17-åring ordnade Müsi och Harald ett sommarvikariat åt honom på *Svenska Dagbladets* redaktion. Högermannen Harald fick med tiden se sin skyddsling tvärt vända in på en helt annan politisk väg.

En annan bekant politiker i Olof Palmes politikergeneration satt vid middagbordet den 20 mars 1945, några

månader före krigsslutet. Harald och Clare bjöd till herrmiddag för gäster från affärslivet och Stockholms handelskammare, med lax, rensadel och fransk äppelpaj på menyn. Gästlistan toppades av NK:s grundare, generalkonsul Josef Sachs, och generalkonsul Axel Ax:son Johnson, Nordstjernen, farfar till Antonia Ax:son Johnson. Längre ner återfinns: jur kand Gösta Bohman. Visst – den blivande moderatledaren. Han var här bara 36 år och arbetade på Handelskammaren, där Harald var styrelsens ordförande. Bohman har en gång kallat Harald för sin ”älskade mentor”.⁴³ När Bohman slutade som vice vd på Handelskammaren 1970 för att bli moderaternas partiledare kan man räkna med att han bar med sig högerpolitikern Haralds ideologiska arv.

På flera sätt spelade Harald en roll som grå eminens i Högerpartiet. Ett exempel: En kväll 1965, efter valförlusten 1964 då det rädde kris kring högerledaren Gunnar Heckscher, kallade Harald samman några representanter för näringslivet och ett antal högerpolitiker, bland andra Gösta Bohman, till en middag på den exklusiva herrklubben Sällskapet. En av dem som var med, juristprofessorn och högerpolitikern Erik Anners, har berättat att man enades om att Heckscher måste gå och partisekreteraren Yngve Holmberg efterträda honom, vilket också blev fallet.⁴⁴

Clare – en ”sammanträdes-människa”

Alla dessa middagar – naturligtvis fick Clare och tjänstefolket slita för dem. Clare hade en klassisk roll som direktörsfru med allt sitt obetalda arbete, och hon nämns många gånger i ekonomihistorikern Therese Nordlund Edvinssons bok *En osynlig företagshistoria. Direktörshustrun i svenskt näringsliv* (2012). Där förekommer Clare som en av de få hustrur som skrivit sina egna minnen, där hon skildrar sin barndom på herrgården i Wirsbo. Hennes mamma, Hedvig Lagercrantz, hade inte bara sina sju barn att ha hand om, utan ordnade också med sin makes, bruksdisponenten Herman Lagercrantz, stora representation. Han var, som framhållits, liksom sin svärson Harald ett styrelseproffs, och Hedvig själv dotter till en värmländsk brukspatron.

Clare hade, som nämnts, studerat botanik och zoologi på akademisk nivå med sikte på ett yrkesliv, men gav upp de planerna när hon bildade familj med Harald. Hon skriver i sina minnen att hon som flicka beslöt sig för att inte gifta sig med ”en man som gick på sammanträden”. Föresatsen uppfylldes inte, och hon blev själv ”en sammanträdesmänniska”. Med järnvilja, intelligens och organisationstalang lyckades hon ändå förena rollen som obetald, hårt arbetande direktörsfru med sina egna åtaganden

inom framför allt välgörenhet på hög nivå. Hon var ledamot av Svenska Röda Korsets överstyrelse 1952–1969 och vice ordförande i Svenska Röda Korset 1954–1960 (ordförande 1960–1961). Hon ägnade också sina krafter åt hembygden Södermalm som ordförande i Röda Korsets Sofiakrets och ordförande i södra KFUK. När hon 1952 blev kyrkvärd i Sofia kyrka var hon Stockholms första kvinna med ett sådant uppdrag. Hon var också första vice ordförande i Högerns kvinnoråd i Stockholm och aktiv i Bibelsällskapet, ledamot i Barnavårdsnämnden, ordförande i Föreningen Stigberget. Hon belönades med Vasaorden.

Böcker med förteckningar över Clares representation på malmgården finns inte sparade, om de ens funnits. Men naturligtvis bjöds här middagar och luncher under Clares mest aktiva år på 1950- och 1960-talen.

Clare var alltså under flera år ordförande i Föreningen Stigberget som ansvarar för Borgarrummen på Fjällgatan i Stockholm, ett museum skapat av den socialdemokratiska politikern Anna Lindhagen som visar hur en borgarfamilj bodde vid 1800-talets mitt. Till traditionen, som fortsätter än idag, hör att några gånger per år hålla kulturaftnar i Borgarrummen. Clare och Harald brukade bjuda dem som uppträdde på dessa aftnar på supéer.

Clare hade ett eget rymligt arbetsrum på övervåningen med utsikt över

Hammarby sjö. Där hängde ett porträtt av henne från 1889 målat av konstnären Mina Carlson-Bredberg (1857–1943), som numera kan ses på Prins Eugens Waldemarsudde. Mina Carlson-Bredbergs mormor var syster till Lars Johan Hierta, och Mina, som utbildade sig i Paris, kom att porträttera hela fem generationer av släkten Hierta-Nordenson.

Samhällets höjdare med breda kontakter

I avslutningskapitlet i *Den inre kretsen* ringar Stenlås in fyra kommunikationsfora för denna elit: företagsledarnas brevväxling, företagens och industrierorganisationernas styrelser, ideella organisationer samt ”sociala sammankomster av mer eller mindre privat natur”.

Middagarna hos paret Nordenson passar väl in på den sista, mest privata varianten. Vid deras middagsbord kunde toppar inom näringsliv, press och politik ostörda diskutera vägval och strategier kring samtidens brännande frågor. Särskilt kan noteras de regelbundet återkommande herrmiddagarna. Harald samlade där män ur näringslivet respektive högerpressen och högerpolitiken för diskussioner. Dessa gästlistor speglar förstas tidens manssamhälle med ytterst få kvinnor på ledande poster. Om herrmiddagarna påminner om en ”generalstab för näringslivskampanjer” är de övriga middagarna mer blandade när det

gäller gäster och – får förmodas – också ämnet för samtalen.

Sammantaget bestod kretsen av människor med skilda yrkesbanor och lojaliteter. Kulturens kända namn är också företrädare, vilket i hög grad speglar värdarnas intressen. Myrdal och Kock är exempel på framträdande socialde-

mokrater som också deltog. På så sätt bidrar skildringen av middagsgästerna i malmgården till att ge en bredare bild av näringslivselitens sociala liv.

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa granskare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 "Nordenson, Harald", *Svenskt Biografiskt Lexikon*, SBL, Band 27 1990–1991, s 308.
- 2 Middagsböckerna finns hos författaren.
- 3 Om Hiertas liv: Lönnroth, Ami & Mattsson, Per Eric, *Tidningskungen. Lars Johan Hierta – den förste moderne svensken*, Stockholm 1996; Kihlberg, Leif, *Lars Hierta i helfigur*, Stockholm 1968.
- 4 Stearinfabriken samt fabriksområdet skildras i Norlander, Kerstin, *Människor kring ett företag: kön, klass och ekonomiska resurser: Liljeholmens stearinfabriks AB 1872–1939*, Göteborg 2000; Forssell, Nils et al, *Liljeholmens stearinfabrik 1839–1939. Minnesskrift utgiven 1939 i samband med företagets 100-årsjubileum*, Stockholm 1939.
- 5 Hiertas kassakista och Hiertaporträtten förvaras idag i Stadsmuseets magasin i Frihamnen i Stockholm.
- 6 Norlander 2000, s. 113.
- 7 Forssell et al, 1939, s. 93.
- 8 Norlander 2000, s. 31.
- 9 År 1969 gav Harald Nordenson ut boken *Relativity, Time and Reality* på ett engelskt förlag. Hans kritiska analys av relativitetsteorins tidsbegrepp övertygade emellertid inte samtiden eller eftervärlden.
- 10 "Lagercrantz, Herman", *SBL*, Band 22 1977–1979, s. 93.
- 11 Carlsson, Sune, *Företagsledning och företagsledare*, Stockholm 1945. Återges hos Norlander 2000, s. 48.
- 12 Harald och Clare fick fyra barn: Margareta (1917), Lars (1918), Jonas (1920) och Ulf (1924).
- 13 I ett opublicerat, odaterat PM till en styrelseledamot, gick Harald till angrepp mot Herman Lagercrantz och andra i styrelsen: "Ni ger fan i bolaget bara ni får utdelning och tantieme och hela Er diktan och traktan går ut på att slakta bolaget snarast möjligt." Dokumentet, vars användningsområde är oklart, finns i kopia hos författaren.
- 14 Ett exempel är *Dagens Nybeter* som den 14 december 1924 publicerade ett helt uppslag under rubriken "Den levande lågan", med stora bilder ur Liljeholmens pressmaterial.
- 15 Det finns till och med ett talesätt: "Det gick upp ett Liljeholmsen", när någon plötsligt får insikt i något.
- 16 De middagar som beskrivs har framför allt valts ut för att de kan knytas till dramatiska händelser i samtiden. Urvalet ger också en jämn fördelning över hela perioden.
- 17 Kronlund, Dag, *Hundra år på Nybroplan. Kungliga Dramatiska teatern under ett sekel*. (2007), s. 122. Se även Martinsson, Eva, *Attentatet på Dramaten: en studie av Alf Sjöbergs uppsättning av Marika Stiernstedts drama*, Lund 2000.
- 18 <https://www.dramaten.se/Kronlunds-kronika/Ingmar-Bergman-och-Dramaten>
- 19 Ek, Sverker R., *Teater i Stockholm 1910–1970. Teater i förvandling*, Umeå 1982, s. 15–48.
- 20 Ek 1982, s. 55–125.
- 21 Dag Kronlund i mejl till Magdalena Nordenson 25/11 2021. Albumet bevaras i Dramatens arkiv.
- 22 *SvD* 12/11 1940.
- 23 Berggren, Henrik, *Landet utanför: Sverige och kriget 1940–1942*, Stockholm 2018, s. 84.
- 24 Berggren 2018, s. 87 f.
- 25 *SvD* 13/11 1940
- 26 Stenlås, Niklas, *Den inre kretsen. Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940–1949*, Uppsala 1998. I denna doktorsavhandling beskrivs turerna kring köpet av *Svenska Dagbladet*.
- 27 *SvD* 1/7 1940.
- 28 Fritz, Martin, Karlsson, Birgit, Karlsson Ingela & Nordlund, Sven, *En omoralisk handel*, Stockholm Forum för levande historia, skriftserie 2006/nr 2, s. 29.
- 29 Fritz et al 2006, s. 25.

- 30 Berggren 2018, s. 437.
- 31 Appelqvist, Örjan, *Bruten brygga. Gunnar Myrdal och Sveriges ekonomiska politik 1943–1947*, Stockholm 2000, s. 119.
- 32 Appelqvist 2000, s. 89.
- 33 Appelqvist 2000, s. 138.
- 34 Rothstein, Bo, *Den korporativa staten: Intresseorganisationer och statsförvaltning i svensk politik*, Stockholm 1992, s. 110–113, 126–132.
- 35 Pettersson, Ingemar, *Handslaget. Svensk industriell forskningspolitik 1940–1980*, Stockholm 2012, s. 41–44.
- 36 Pettersson 2012, s. 21–22.
- 37 Pettersson 2012, s. 44.
- 38 Pettersson 2012, s. 42, 119–124.
- 39 Pettersson 2012, s. 215.
- 40 Signaturen Lancet, ”Engelskt fullblod, opedagogisk skarprättare”, *Tidningen Adam*, 1948/mars, s. 19.
- 41 Pettersson 2012, som på s. 58 refererar Wallanders uppsats.
- 42 Signaturen B. Bll, ”Sverige behöver folk som vågar”, *Tidningen Idun* 1945/49, s. 10–11, 28–29.
- 43 I samtal med Magdalena Nordenson 1990.
- 44 Anners, Erik, ”Så var det också”, *Svensk Tidskrift* 1984:1, s. 27–28.

Från Smålandsstenar till Nya Zeeland: Biografiska och familjehistoriska perspektiv på svensk migration under tre generationer

Av Jimmy Engren

Under andra halvan av 1800-talet blev det fattiga och perifera jordbrukslandet Sverige gradvis en integrerad del i de migrationssystem som alltmer kom att sätta sin prägel på den historiska utvecklingen.¹ Inte mindre än 1,4–1,6 miljoner svenskar eller ungefär en femtedel av hela landets befolkning år 1880, valde att lämna Sverige för att söka sig bättre livsvillkor i andra delar av världen. Få länder i Europa präglades så starkt som Sverige av amerikaemigrationen.² Detta avspeglas bland annat i det som brukar kallas för ett svenskt nationalepos, Vilhelm Mobergs utvandrarromaner, som lästs av generationer svenskar. Det stora flertalet migranter valde, likt romanernas huvudpersoner Karl-Oskar och Kristina, att utvandra till USA, men svenskar flyttade också till Latinamerika och kolonier i det brittiska imperiet. I jämförelse med USA och Kanada var

de andra destinationerna, av många olika skäl, aldrig lika attraktiva men små rännilar av migranter sökte sig också till Australien och till det än mer avlägsna Nya Zeeland.³

De svenska utvandrarerna var bara en liten del av en större europeisk emigration om drygt 35 miljoner människor som lämnade kontinenten under ett ökande befolkningstryck och genomgripande socioekonomiska förändringar. Migrationssystemen som under loppet av 1800-talet uppstod i den atlantiska världen och i kontakten med europeiska kolonier kan ses mot bakgrund av en ökande globalisering under västeuropeiskt ledarskap. Det sena 1800-talets migrationsströmmar följde många gånger mönster som skapades av globala ekonomiska utvecklingslinjer.⁴

Syftet med den här texten är att, genom tre levnadsöden, fördjupa kunskapen om ett relativt okänt kapitel i den

svenska migrationshistorien, det om migrationen till Nya Zeeland. De migranter som är fokus för den här framställningen är både typiska och atypiska för det sena 1800- och tidiga 1900-talet. Huvudpersonerna Adelina Corneliusdotter (gift Jensen, 1842–1936), hennes son Lars Johan Hultquist (1870–1958) och dennes son Axel Gordon Hultquist (1904–1941) förefaller ha levt på de historiens uppvindar som den europeiska världsdominansen ibland erbjöd europeiska migranter vid den här tiden. Artikeln skildrar samtidigt en familjehistoria över tre generationer, där Adelina Corneliusdotter satte igång ett migrationsförlopp som skulle sträcka sig över flera decennier. Det är också en framställning som tar sin utgångspunkt i förhållandet mellan individuella levnadsöden och samhällseliga strukturer. De historiska aktörerna kopplas till övergripande historiska processer samtidigt som min ambition är att låta de tre personerna framträda som egna individer som, utifrån rådande strukturer och omständigheter, gjorde sina egna val och som är intressanta i sig själva. Jag har synliggjort dem i den omfattning källorna tillåtit.

För den del som handlar om utvandringen och villkoren i Sverige har huvudsakligen kyrkoboksmaterial nyttjats. För delen som behandlar Nya Zeeland och Australien har material från Frälsningsarmén och tidningsmaterial använts. I någon mån har också bearbetningar

av lokalhistorisk karaktär nyttjats. Det biografiska anslag som förespråkats av bland andra Sune Åkerman, Henrik Rosengren och Johan Östling är därför bärande i framställningen. Ambitionen är att ”skriva människan” och samtidigt sätta in huvudpersonerna i relevanta historiska kontexter.⁵

Framförallt är dock texten ett bidrag till den mycket knapphändiga forskningen om svensk migration till Nya Zeeland. I synnerhet ifråga om kvinnliga migranter är kunskapsläget mycket tunt. Sten Aminoffs bok *Svenskarna i Nya Zeland* är en översikt över svensk migration fram till 1940 och innehåller ett register över de svenska migranter som är kända. Forskningsläget i övrigt är svagt och behandlar huvudsakligen den väsentligen mer omfattande danska och norska migrationen.⁶

Forskningen om den svenska migrationen visar en stark manlig dominans bland migranterna som ofta var sjömän eller äventyrare som av en eller annan anledning ”hoppade av båten” på det södra halvklotet. Några skandinaver blev guldgrävare i Australien men de flesta svenskar och danskar i den södra hemisfären blev farmare eller försörjde sig som lantarbetare i jordbruket och som grovarbetare i städerna. Det fanns ingen motsvarighet till den svensk-amerikanska småborgerligheten i Australien eller Nya Zeeland även om det fanns enstaka svenskar som startade

småföretag, större kommersiella jordbruk et cetera.

Kvinnorna utgjorde en väsentligt mindre andel än bland amerikautvandrarerna. Vare sig i offentligheten eller i hemmen var "svenskhet" eller svenska språket något särskilt viktigt för de flesta migranter under perioden fram till andra världskriget.⁷ Få skandinaver engagerade sig i invandrarföreningar, även om det skandinaviska arvet länge har ansetts betydelsefullt i städerna Dannevirke och Norsewood som grundades av danska respektive norska migranter under 1870-talet. Historikern John S. Martin har förklarat den svaga etniska identifikationen bland skandinaverna i Australien med att de var så få och, kanske framförallt, att så få skandinaviska invandrare var kvinnor.⁸ I delstaten Victoria var år 1890, det vill säga året efter att Lars Johan utvandrat, hela 94 procent av skandinaverna män. Många av de svenskfödda män som gifte sig gjorde så med engelskspråkiga kvinnor vilket ledde till att barnen till svenska migranter oftast uppfostrades av engelskspråkiga mammor i ett helt engelskspråkigt rum. Dessa förhållanden förklarar i den tidigare forskningen varför skandinaverna inte satte lika djupa spår som i USA och Kanada.

Migration sker i ett sammanhang vilket på olika sätt präglas av sociala och kulturella relationer. Dessa relationer vävs ibland samman till sociala nätverk som i vissa fall sträcker sig bortom lokal-

samhällen och regioner men som också är kopplade till globala ekonomiska strukturer och konjunkturen.⁹ De historiska aktörernas erfarenheter kan förstås utifrån det som Christiane Harzig och Dirk Hoerder kallat "a systems approach to migrant trajectories" (ett "systemiskt perspektiv" på migranterfarenheter och migrationsförlopp) där de betraktar migrationsprocessen som tredelad. Migranternas bakgrundserfarenheter från det gamla landet är utgångspunkten. Exempelvis migrationstraditioner och kunskapsöverföring är viktiga för ett migrationsbeslut. Den andra delen av processen utgörs av själva förflyttningen i rummet, resan mellan det gamla och det nya, som på samma gång blir en mental resa med förväntningar om ett bättre liv men också oro och osäkerhet inför en ny situation. Den tredje delen av förloppet innebär en anpassningsprocess där ackulturation, ekonomisk och politisk integrering och nya sociala och kulturella grupp tillhörigheter formas.¹⁰

Olika delar av den här processen får, som kommer att framgå, olika betydelser i aktörernas livslopp. Adelines sonson Gordons liv präglas inte på samma vis som farmoderns eller faderns av migrationen. Hans historia präglas dock i hög grad av Nya Zeelands modernisering, arbetarrörelsens genombrott och föräldrarnas anpassningsprocess. Den nationella utvecklingen fick betydelse för den sociala resan från migrantbak-

grunden och en kringflackande tillvaro till framgångar i fackliga och politiska sammanhang vilka slutligen förde Gordon Hultquist ända in i det nyzeeländska parlamentet.

Från arbetsvandrare till mjölkfarmare

Det här kapitlet i den svenska migrationshistorien börjar i den lilla orten Smålandsstenar i västra Småland, Jönköpings län. Här föddes Adelina Corneliusdotter 1842 som äldsta barn till småbrukarparet Cornelius och Lena Larsson. Hon växte upp tillsammans med föräldrarna och fick flera yngre syskon varav några gav sig av till Nordamerika. Adelina valde, liksom många andra unga kvinnor i sin generation, att istället söka arbete i det svenska jordbruket. Genom inflyttnings- och utflyttningslängder kan vi följa hennes arbetskraftsvandringar. Hon verkar ha lämnat familjen för att, som många andra ungdomar från småbrukarfamiljer i Sverige under andra halvan av 1800-talet, arbeta som tjänstefolk. Sin första plats fick Adelina i Svenshult i Bohuslän. Där stannade hon ett år och lämnade sedan gården för ett nytt arbete i närheten av Halmstad. Där stannade hon från 1866 till 1870. Hon blev gravid utom äktenskapet hösten 1869 och flyttade hem till föräldrarna. Sonen Lars Johan föddes 1870 och döptes av församlingsprästen hemma hos morföräldrarna Cornelius och Lena.

Han togs i församlingslängden upp som "oäkta son" till "pigana Adelina Corneliusdotter". Vid den här tiden var församlingen den viktigaste administrativa enheten i det svenska samhället och det som är känt om Adelina och Lars Johan fram till emigrationen är hämtat från kyrkoboksmaterialet. Morföräldrarnas gård var liten och de ekonomiska villkoren i det karga, steniga västsmåland säkerligen mycket knappa.

Att födas utom äktenskap av en piga innebar en svår start i det svenska samhället under andra halvan av 1800-talet. Sverige beskrevs vid den här tiden som ett av Europas fattigaste länder med starka förmoderna drag präglade av politisk, religiös och ekonomisk ofrihet, i synnerhet för lägre sociala skikt. Det var ett samhälle som hårt reglerade och övervakade människors sexualitet och personliga moral. I synnerhet såg kyrkan strängt på utomäktenskapliga förbindelser.¹¹ Barnalstrande var kopplat till äktenskapet och rätten till odlingsbar jord. Men trots detta var oäkta barn tämligen vanliga och ett fenomen som ökade med människors rörlighet och urbanisering från och med andra halvan av 1800-talet.¹² Lars Johans mamma var en del av en kraftigt växande grupp av egendomslösa lantarbetare som var beroende av lön och naturabetalning och som tvingades vara mobila för sin försörjning.¹³

Familjen var hängivna kyrkobesökare och tog regelbundet nattvarden. De del-

tog också i husförhören och verkar på det hela taget ha varit del av en svensk, lokal småbondekultur där statskyrkan och religionen spelade en viktig roll, utbildningsmässigt, socialt och kulturellt. Den miljö som Adelina och Lars Johan växte upp i präglades av svenska kyrkans lutheranism och centralism och under Lars Johans formativa år var religionsfriheten sannolikt villkorad på en plats som Smålandsstenar. Betänkas bör att konventikelpakatets slutgiltiga avskaffande skett endast drygt tio år innan Lars Johan föddes och många såg fortfarande med skepsis på frikyrkornas etablering.

Adelina själv utvandrade redan året efter Lars Johans födelse och begav sig sommaren 1871 till Danmark, sannolikt för att arbeta som hembiträde i någon av de danska städerna. Svenska hembiträden var relativt vanliga i danska borgarhem under andra halvan av 1800-talet och många kvinnor såg Danmark eller Tyskland som en bättre arbetsmarknad än den svenska med bättre villkor och löner.¹⁴ Adelina blev alltså en av de tusentals svenska kvinnor som under andra halvan av 1800-talet arbetade som hembiträden i Danmark. Källorna avslöjar dock att hon lyckades säkra en anställning som mejerska vid ett mejeri i Köpenhamn. Att arbeta som mejerska med bland annat smörkärning var vid den här tiden ett fysiskt mycket påfrestande arbete och Adelina hade sannolikt god fysik och goda yrkeskunskaper. I

övrigt är inte mycket känt om Adelinas tid i Danmark mer än att hon träffade en dansk man vid namn Jesper ("Jeppe") Jensen.

Vid 1870-talets början inledde kolonin Nya Zeeland en kampanj i Nordeuropa för att attrahera nya migranter som en del av den så kallade *Vogelplanen*, namngiven efter en nyzeeländsk politiker. Planen syftade till att rekrytera farmare och arbetare – inte minst i Skandinavien – när tillförseln av arbetskraft från England sinade under slutet av 1860-talet.

Vogelplanen syftade bland annat till att rekrytera arbetare för att bygga ut infrastrukturen på Nya Zeeland i syfte att bättre kunna ta tillvara de naturresurser och jordbruksprodukter som skulle transporteras till moderlandet. Några tusen danskar, norrmän och svenskar värvades under 1870-talet. Totalt kom 10 procent av de 100 000 immigranter som anlände till Nya Zeeland under 1870-talet från "Kontinentaleuropa", av dessa kom huvuddelen från Tyskland och Skandinavien. Adelina och Jeppe Jensen var två av de drygt 3 000 skandinaver som värvades under Vogelplanen. Den sneda könsfördelningen på Nya Zeeland 1870 (nästan två tredjedelar av den inflyttade europeiska befolkningen var män) gjorde att man prioriterade familjer och par.

På många sätt bekräftar Adelinas historia den bild som senare decenniers forskning gett av kvinnliga migranter

till USA. Redan på 1980-talet konstaterade Ann-Sofie Källemark (Ohlander) att man kunde betrakta svenska kvinnors migration, särskilt de ogiftas, som en frihetshandling och ett sätt att undkomma könsförtryckande och patriarkala strukturer i hemlandet. Adelina reste visserligen med en man till Nya Zeeland men hon var ogift och hade lång erfarenhet av att migrera mellan arbeten, först i Västsverige och sedan till Danmark.¹⁵ Hon var knappast endast en medföljare till sin danske fästman Jeppe Jensen utan snarare den av de två som hade störst vana av att flytta.

Svensk och skandinavisk migration till Australien och Nya Zeeland var, som framhållits, ett tämligen ovanligt fenomen. Det är känt att småländska tidningar annonserade om resor till Australien redan under 1850-talet, att tidningarna rapporterade ymnigt om de guldfynd som gjordes i delstaten Victoria och att entreprenören Liljewalch försökte kommersialisera den svenska utvandringen till södra hemisfären. Det fanns också en emigrantlitteratur om Australien för den svenska publiken. Trots kampanjerna och böckerna var det generellt svårt att rekrytera svenska emigranter.¹⁶ Nordamerika var bättre känt och migration dit hade pågått under några decennier redan vid mitten av 1800-talet.

Adelina var en av cirka 27 000 svenskar som utvandrade till Australien eller Nya Zeeland; cirka 3 000 hade Nya Ze-

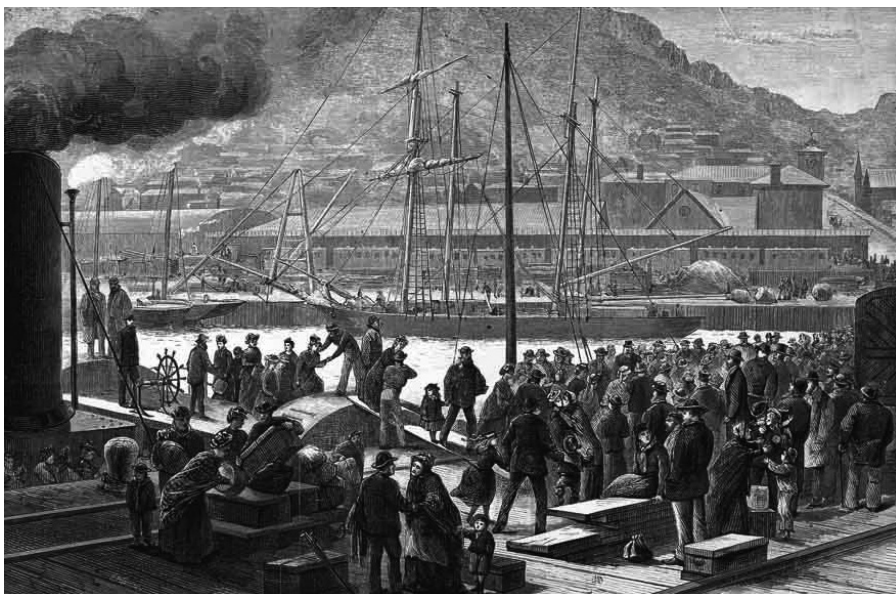
eland som destination. Huvuddelen av migranterna följer mönstret för amerikautvandringen och emigrerade antingen under perioden 1880–1930 eller efter 1945. Guldfälten i Victoria och västra Australien erbjöd möjligheter till snabb rikedom och där hamnade något tusental skandinaviska guldgrävare varav några hundra var svenskar.¹⁷ Ett standardverk om den skandinaviska migrationen är dansken Jens Lyngs *The Scandinavians in Australia, New Zealand and the Western Pacific* som publicerades redan 1939. Boken är en genomgång av migrantströmmar och innehåller vardagsnära skildringar av skandinavers liv och ”insatser” i sina adopterade hemländer. Lyng skildrar framförallt den danska migration som var den tidigaste och mest betydande. En viktig faktor för den danska utvandringen var de många utblottade yrkesmilitärer som sökte sig till kolonierna efter Danmarks misslyckade krig mot Preussen under 1860-talet.

Adelina stannade alltså inte kvar särskilt länge i Danmark utan emigrerade tillsammans med sin danske fästman till Nya Zeeland där hon registrerades i juni 1872. Paret reste över på segelfartyget Fitzroy. Resan betalades av kolonin men sedan fick migranterna klara sig själva. I motsats till många andra skandinaver bosatte de sig inte i Dannevirke eller Norsewood, städer som grundades av danska kontraktsarbetare vid järnvägsbyggen på Nordön. Istället tog de arbete

på ”Longland Station”, en jordbruksstation nära Hastings på östkusten, där de efterhand började bedriva egen mjölkproduktion. Här spelade Adelinas bakgrund som meyerska säkerligen en central roll. I hennes dödsannons beskrivs hon som en skicklig yrkeskvinna som uppnått stort kunnande under tiden i Danmark och till och med att hon innehaft en viktig position i ett danskt mejeri (”held an important position in one of the dairy factories in Denmark”). Till sammans fick paret två barn. Efter några år köpte Adelina och Jeppe en större farm i Meaneesom de efter ytterligare några år sålde med vinst. För pengarna

reste de till Kalifornien. Vid återkomsten till Nya Zeeland köpte de ännu en farm i Taranaki-distriktet där de bodde fram till 1897 då Jeppe avled.¹⁸ Adelina blev nyzeeländsk medborgare år 1900.¹⁹

Efter makens död gick gården på auktion och Adelina flyttade till staden New Plymouth där hon stannade fram till 1920. Då hade den svenskfödde sonen Lars Johan sedan länge också utvandrat och anslutit sig till modern.²⁰ Efter maken Jappes död står Adelina upptagen i registren som arbetande med ”domestic duties” vilket antyder att hon försörjde sig som någon slags hemhjälp i staden New Plymouth.²¹ Hon

Immigranter anländer till Lyttelton, Nya Zeeland. Bild från Illustrated Australian News 16 januari 1878.

var inblandad i ett rättsärende där hon mot betalning skött barnpassning utan de tillstånd som krävdes.²² Kanske var domen som följde för den här mindre förseelsen ett resultat av språkförbistring och missförstånd i det nya landet? Jeppe Jensen och Adelina verkar inte ha varit särskilt engagerade i det danska eller svenska migrantsamhället och var sannolikt ganska ensamma om sin skandinaviska härkomst på de platser där de slog sig ner. De bodde dock inte särskilt långt ifrån de skandinaviska bosättningarna så kontakt där kan inte uteslutas. I det dagliga livet spelade sannolikt det skandinaviska en underordnad roll. För Jeppe och Adelina var lantbruket och möjligheten att sköta sin egen mjölkgård och att kunna bli självägande bönder det egentliga skälet till utvandring, och paret sökte sig till sammanhang där de bedömde sina ekonomiska förutsättningar som bäst. Att skaffa en stor farm för mjölkproduktion i Danmark eller Sverige hade, för den samhällsklass som Adelina kom ifrån, sannolikt varit omöjligt vid den här tiden.

I en dödsannons nämns att Adelina var "a daughter of Sweden" men det svenska var det sannolikt ingen som brydde sig nämnvärt om i det nya landet. Hon var en av de inte få icke-engelskspråkiga migranter som tillhörde de nödvändiga "hjälptrupper" som det brittiska koloniala projektet krävde. Särskilt farmarna spelade en cen-

tral roll i den ensidiga process av jordöverföring från ursprungsbefolkning till kolonister som skedde under andra halvan av 1800-talet. Processen handlade också om att ersätta det kollektiva brukandet av jorden i maorisamhället med individuellt ägande och produktion för en nationell och internationell marknad.²³ Man får betänka att Adelina anlände till landet i början av 1870-talet när de nyzeeländska krigerna mellan maoristammar och europeiska kolonister avslutats bara sex år tidigare. Hon och Jeppe Jensen var en del av Nya Zeelands koloniala historia där européer alltmer trängde undan ursprungsbefolkningen. Även om man aldrig i sådana här övergripande, historiska processer enkelt kan peka ut offer och gärningsmän – det är oklart vilken roll det skandinaviska paret hade i kolonisationen – så var Adelina och Jesper Jensen en del av det koloniala projektet som konsoliderades ekonomiskt, socialt och politiskt under perioden efter 1870. Man kan fundera på vilken betydelse deras position som icke-britter hade för deras roll i det koloniala projektet men rent ekonomiskt skilde sig inte det skandinaviska paret från brittiska bosättare.

Anpassningens former

Medan Adelina etablerade sig som farmare på Nya Zeeland tog släktingar hand om hennes son Lars Johan, som hon själv inte hade haft möjlighet att försörja om

hon stannat kvar och arbetat som piga i Sverige. Han uppfostrades i ett storhushåll bestående av mammans yngre syskon och morföräldrarna. Senare tog Adelinas syskon över ansvaret för honom.²⁴

Lars Johan kunde läsa och skriva enligt församlingsprästens noteringar och han fick undervisning i Smålandsstenars folkskola. Utbildningen för en bondson vid den här tiden inskränkte sig till sex år, som oftast blev mindre än så eftersom barnen behövdes som arbetskraft på föräldrarnas gårdar.²⁵

När Lars Johan blev äldre hittade familjen en plats åt honom som skräddarlärning i Smålandsstenar och han använde yrkestiteln skräddare vid sin emigration 1889 i flyttningslängden. Vid den här tiden hade unga män på den svenska landsbygden mycket begränsade valmöjligheter när de skulle lämna hemgården och ge sig ut i arbetslivet. Hemmansklyvningarna och ett omstrukturerat jordbruk som alltmer drevs enligt kapitalistiska principer ledde under loppet av 1800-talet till en utveckling där allt fler bondsöner måste söka sig en annan utkomst än sina förfäder. Marken räckte helt enkelt inte till alla i det alltmer intensivt drivna jordbruket där mindre enheter inte klarade sig i konkurrensen.²⁶

Många unga stannade kvar i den agrara sektorn och blev lantarbetare på godsen eller legofolk på större bondgårdar. Andra sökte sig till städernas växande arbetsmarknader där tillverkningsin-

dustrin eller service- och byggsektorn kunde erbjuda lönearbete. För åter andra kunde möjligheter öppna sig som hantverkslärlingar. Att, som Lars Johan, bli antagen som lärling hos en skräddare var inte helt ovanligt men att bli lärling under 1880-talet var inte detsamma som att få chansen att bli vare sig gesäll eller mästare.²⁷ Livet som skräddarlärning var hårt och Lars Johan arbetade sannolikt från morgon till kväll för vad som i princip var mat och tak över huvudet. Att skicka honom i lära var sannolikt ett sätt att minska trycket på familjeekonomin. Lars Johans morföräldrar var gamla redan när han föddes och gårdens lönsamhet sjönk sannolikt likt många andras under trycket av en alltmer utvecklad agrarkapitalism, där svenska gårdar utsattes för konkurrens från såväl inhemska som amerikanska och ryska storjordbruk.²⁸ Den svenska forskningen om hantverkssystemet vid slutet av 1800-talet poängterar ofta kadaverdisciplinen och hur mästarna tvingade lärlingar att arbeta långa arbetsdagar under svåra fysiska förhållanden.²⁹ Mästarna och bruksägarna kunde behandla arbetskraften mycket illa utan att riskera bestraffningar. Emigration blev för många ett alternativ till det hårt reglerade svenska samhället som erbjöd få valmöjligheter och generellt låga löner.

När man tittar på flyttningslängderna i kyrkoböckerna för Villstad, församlingen som Smålandsstenar hörde till, råder det inget tvivel om att Lars Johan

växte upp i en lokal kultur där flyttning både inom Sverige och till destinationer utanför landet var vanligt. Landsbygdens unga var under 1880-talet en mycket mobil grupp rent generellt och Villstad församling faller väl in i de nationella mönster som socialhistorikern Christer Winberg och emigranthistorikerna Hans Norman och Harald Runblom beskrivit.³⁰ Den unge Lars Johan stiftade tidigt och på nära håll bekant-
skap med emigrantkulturen i Småland som utvecklades efter nödåren i slutet av 1860-talet. Han var 15 år under den svenska emigrationens toppår vid mitten av 1880-talet, när unga män och kvinnor lämnade landet i en takt på över 40 000 personer per år.³¹

I kyrkböcker över avflyttade från Villstad församling är Amerika en vanlig destination. I andra hand anges Stockholm, Halmstad eller en annan ort i Småland. Hultquist var den ende av alla utvandrarna år 1889 som uppgav att han avsåg resa till Australien. I utflyttningslängden anges att han var skräddare och att han lämnade byn Nordskog (strax utanför Smålandsstenar) 18 juni 1889. Vid tiden för utflyttningen bodde han med sina släktingar. Han flyttade ut ensam och var inte gift. Att modern finansierade resan är inte ett långsökt antagande men säkert är det inte.

Det finns inga skeppslistor som tar upp en Hultquist som utvandrade till Australien 1889. Sannolikt lämnade han

landet via Sveriges största emigranthamn Göteborg och reste via England till Nya Zeeland. Ett annat alternativ är att han tog rutten Köpenhamn-Hamburg-Australien, men det är mer osannolikt eftersom han inte återfinns på de danska skeppslistorna på de linjerna.

Flera av Lars Johans jämnåriga och ett par av hans fastrar och farbröder lämnade Småland och åkte till USA under andra halvan av 1880-talet. Lars Johan bröt mönstret då han angav Australien som destination för församlingsprästen. Det är här hans berättelse avviker från de flesta andra svenska migrantberättelser och det är Adelinas emigration som förklarar skillnaden. Utan mammans danmarksresa hade migrationen kanske istället gått till USA. Nu påverkade Vogelplanen också Lars Johans beslut att emigrera till södra halvklotet.

Det enda spår jag funnit av Lars Johan från tiden mellan 1889 och början av 1890-talet är ett foto taget i en ateljé nägonstans i Australien. Lars Johan poserar för fotografen i skräddarsydd kostym och modern frisy. Hela hans uppenbarhet andas urban gentleman, och även om det inte kan uteslutas att kläderna är lånade är han mycket långt ifrån det liv som han sannolikt skulle ha fått i Småland. Hur länge han stannade i Australien är oklart men resan fortsatte ganska snart till Nya Zeeland.

Lars Johan Hultquist återförenades alltså med sin mor och anlände till Lytt-

leton utanför Christchurch på Nya Zeeland i början av 1890. Här stötte han för första gången på Frälsningsarmén och blev medlem. 1894 sökte han sig till Hawkes Bay på östkusten där han arbetade som skräddare. Han bodde nu i närheten av den farm som Adelina drev tillsammans med sin man och de två återförenades alltså som vuxna. De förefaller ha haft kontakt med varandra därefter men Lars Johan valde en annan väg än modern och gjorde officerskarriär i Frälsningsarmén. Vid den här tiden hade armén en sammanhållen organisation för Australien och Nya Zeeland och migration först till Australien och sedan till många olika platser på Nya Zeeland präglade sedan Lars Johans liv.

Lars Johan genomgick officersträning i Frälsningsarmén under vintern 1894. Därefter placerades han i kåren i Rangiora på Sydön. I armén träffade han den engelskfödda Charlotte Stubleby. Hon var också frälsningssoldat och genomgick officersträning 1899. Hon tjänstgjorde i Melbourne, Australien, från det året och arbetade med utsatta kvinnor på olika institutioner i Adelaide och Melbourne.³²

År 1900 tog Lars Johan ut nyzeeändskt medborgarskap och ansökte hos ledningen för Frälsningsarmén i Melbourne om tillstånd att få gifta sig med sin Charlotte. Efter giftermål i Perth, Australien 1903, följdes de åt i sitt arbete inom armén. Lars Johan hade vid

det laget flyttat till Australien och hade arbetat en tid i Western Australia. Hans första stationering var i Coolgardie, en stad som växte fram under guldruschen under 1890-talet, på Frälsningsarméns "Field and Social". Lars Johan bedrev i staden missionsarbete av olika slag riktat mot de många gruvarbetare som anställdes av bolagen för brytning av guld.³³

Efter giftermålet etablerade sig paret sedan i hamnstaden Bunbury, där de förestod Frälsningsarméns verksamhet. Där föddes deras son Axel Gordon Hultquist – den här artikelns tredje huvudperson – år 1904. Bunbury var i början av 1900-talet en viktig knutpunkt för transporter. Från hamnen skeppades timmer och andra råvaror till Sydafrika och till norra halvklotet. De många transportarbetare som befann sig i staden var Lars Johans och Charlottes "målgrupp". I lokala tidningar kan man läsa om predikningar, diskussionskvällar och sångaftnar som paret arrangerade.³⁴

1905 sökte sig paret vidare till de närliggande guldfälten. De ansvarade för Frälsningsarméns verksamhet i Fremantle och Kalgoorlie, guldgrävarstäder med alla de sociala spänningar och konflikter som fanns i sådana samhällen.³⁵ För Lars Johan och Charlotte innebar arbetet fortsatta predikningar vilket syns i lokaltidningarnas annonser. De presenterades ofta som "ensign and mrs. Hultquist" (fänrik och fru Hultquist).³⁶ Staden Kalgoorlie hade strax före sekel-

skiftet 1900 cirka 200 000 invånare. Vid ett besök 1914, några år efter att guldet sinat, beskriver en svensk besökare Kalgoorlie som en spökstad med ett hundratal bofasta.³⁷ Staden var helt byggd på guldfynden och dess explosiva ekonomiska utveckling matchades av växtvärk och stora sociala problem bland de inflyttade arbetarna. Det fanns bland gruvarbetarna några hundra skandinaver.

Den tidigare forskningen om Frälsningsarméns insatser i nybyggarsamhället och gruvstäder har visat att officerarna ofta spelade en central roll i det sociala livet. Armén ville vara ett alternativ till saloonen och en mötesplats för arbetarna som ofta bodde i trånga, smutsiga baracker.³⁸ I Australien var vattenbristen ofta ett problem och kontrakten angav regelmässigt hur många liter per dag en arbetare hade rätt att använda. I den här miljön verkade alltså Lars Johan och Charlotte. Det var framförallt den stora arbetsstyrkan av män i gruvorna och den mindre andelen kvinnor som arbetade i guldgrävarstädernas servicesektor som utgjorde "klienterna". Ofta fick officerarna agera socialarbetare och ta hand om många av de problem som uppstod i de städer som bokstavligt talat föddes och dog under loppet av några månader eller ett fåtal år beroende på hur länge gruvorna var produktiva. Lars Johan och hans familj följde således den kapitalistiska ekonomins expansion och blev en del i den tross av understödjande funktioner

som krävdes för att massorna av arbetare i de snabbt växande samhällena skulle fungera socialt. Lars Johan och Charlotte var inte själva arbetare men en del i en religiöst och socialt progressiv rörelse färgad av den nya industrialismens framväxt och de livsvillkor den skapade för den arbetande befolkningen.

Samtidigt som guldruschen i Western Australia klingade av några år in på det nya århundradet återvände familjen, som fått ytterligare en son och en dotter, till Nya Zeeland. Här fortsatte de att leva ett kringflackande liv under relativt knappa omständigheter. En frälsningsofficerslön vid den här tiden var inget för en person med dyra vanor. De bosatte sig bland annat i Hamilton, Dunedin och Napier under sitt missionsarbete. På Nya Zeeland fick sedan paret ytterligare två barn. Lars Johan och Charlotte fortsatte sitt arbete i Frälsningsarmén fram till 1929 då de pensionerade sig i Auckland. Under perioden från slutet av 1890-talet publicerade sig Lars Johan i *The War Cry*, "Stridsropet", som var arméns egen tidskrift. Hans artiklar behandlar framförallt religiösa frågor men innehåller också beskrivningar av de människor paret mötte under sitt missionsarbete. Han skrev bland annat om sitt möte med gruvarbetarna och farmarbefolkningen i staden Thames.³⁹ Han lyfte också fram strejker och den konfliktfyllda relationen mellan arbete och kapital som ett av samtidens stora

Lars Johan Hultqvist med sin nya familj: hustrun Charlotte och sönerna Ronald (i vitt) och Axel. Bild från Revelations. Newsletter of the Salvation Army heritage centre & archives in New Zealand 2018:4.

orosmoln.⁴⁰ I en enda artikel nämnde han Sverige, "the land of the midnight sun", där han ger en idylliserad, nästan sagoinspirerad och nostalgisk bild av det gamla hemlandet: "The people of Sweden are usually described as a blue-eyed, flaxen-haired, good race".⁴¹ Utöver det spelar svenskheten och migrantidentiteten ingen roll i hans texter.

Charlotte avled 1955 och beskrevs i dödsrunan i tidstypiska termer som en framgångsrik kvinnlig officer som varit ett stort stöd för sin man i arméns tjänst. Lars Johan levde ett relativt långt liv på Nya Zeeland och avled 1958. Av svenskheten, uppväxten i Småland och den gamla världen ser man knappast ett spår i kvarlämnade källor. Däremot finns det

några trådar som förefaller genomgående i Lars Johans liv. Den första är hans djupa religiositet. Hans missionsarbete verkar ha varit präglat av ett starkt rättvisepatos och en vilja att stödja de ut-

satta och de arbetare som levde under svåra villkor i gruvssamhällena i Australien eller i hamn- och gruvstäderna på Nya Zeeland. Han gick från att själv vara arbetare till att ansvara för arbetarnas själasörjan och sociala välfärd.

De orter han tjänstgjorde i var en integrerad del i koloniala relationer och ekonomin i det brittiska imperiet. Hans arbetsliv var således direkt kopplat till Australiens och Nya Zeelands särskilda roll som leverantör av råvaror och ädelmetaller till det brittiska imperiet och till moderlandet England. Hans kringflackande på Nya Zeeland verkar ha fört honom till det kapitalistiska systemets utmarker. Hans bakgrund som migrant och hans resa fram till utbildningen till frälsningsofficer spelade sannolikt en roll för hur hans liv gestaltade sig. Arbetet i Frälsningsarmén blev Lars Johan Hultquists sätt att närma sig och integreras i ett engelskspråkigt sammanhang i sitt nya hemland. Hans fru Charlotte var född i England vilket gjorde att svenskheten inte kom att spela någon större roll i familjelivet och barnuppfostran. Det gjorde däremot religion, klass och nation vilket blir tydligt när man betraktar sonen Gordons livslopp.

Migrantens barn i det moderna Nya Zeeland

Gordon Hultquist, äldste sonen till Charlotte och Lars Johan, följde som barn med familjen under missionsarbe-

Promoted Comrades.

JOHANN HULTQUIST, on landing in New Zealand, from Sweden had his first glimpse of The Salvation Army in the old Hall at Lyttelton, and long ere he was a master of English was a full-fledged Salvationist, having been accepted for Officership on the 17th of July, 1894. Thus, for 24 years he has been preaching with great delight and acceptance the glorious gospel of full salvation, and his written messages on Holiness have reached and influenced a wide and influential circle. Logical, thorough and deliberate, with perhaps the argumentativeness of a debater, the Commandant revels in the platform opportunity afforded him in The Salvation Army and

**COMMANDANT
HULTQUIST,
Hamilton.**

is a loyal Salvationist. His service has been all on the Field, a considerable period of that being spent in Western and South Australia.

His capacity for making a wise choice was evidenced when in 1903 he was 'united for war' to Ensign Stubbley, one of the most promising of the then young women Social Officers. Mrs. Hultquist has been a tower of strength to her husband, and few can compare with her as a visitor, a 'War Cry' seller and collector, and despite the claims of home and four bonny children, she is ever at the battle's front, ever smiling and cheering by the way multitudes of comrades and friends. May many years of increasing usefulness be the lot of our comrades.

Lars Johan Hultqvist i *The War Cry* 21 september 1918. Bild från *Revelations. Newsletter of the Salvation Army heritage centre & archives in New Zealand* 2018:4.

tet i Australien och sedan Nya Zeeland. Föräldrarna hade inte mindre än tio posteringar mellan 1908 (då de återvände till Nya Zeeland) och 1929 (när de pensionerades). Gordon gick i skola runtom på Nya Zeeland och utbildade sig så småningom till elektriker.

Det Nya Zeeland som familjen Hultquist kom till 1908 var ett land med social växtvärk. I början av 1870-talet, efter de nyzeeländska krigens slut (de kolonialkrig som utkämpades mellan den brittiska kronan och Nya Zeelands ursprungsbefolkning Maori mellan cirka 1845 och 1865), styrde det liberala partiet landet. Liberalerna utmanades av ett konservativt lantmannaparti som tog makten 1912. Den nyzeeländske arbetarhistorikern Erik Olssen har beskrivit perioden i början av 1910-talet som en motsättningarnas tid där fackföreningsrörelsen i två stora strejkvågor för första gången utmanade bilden av ett traditionellt Nya Zeeland präglad av självägande småfarmare, kristen etik och familjecentrerade värderingar. Strejkvågen förklaras av Olssen utifrån en kombination av strukturella förändringsfaktorer. Förändringar i arbetets organisering, en snabbt växande urban arbetarklass, misslyckade fackliga strategier och uteblivna reallöneökningar orsakade strejker bland hamnarbetare i Wellington och guldgruvearbetare i Waihi. Alla dessa faktorer samverkade till att radikalisera arbetarrörelsen och skapa förutsättningar för en mobilisering av den framväxande

arbetarklassen i de nyzeeländska städerna.⁴² Historikern Barry Gustafson menar att regeringens strategi att svära in unga farmare som *special constables* för att hindra demonstrationer och, rent fysiskt, slåss mot strejkande, skapade en spricka mellan land och stad när arbetarklassen ställdes mot självägande bönder.⁴³

Många av fackföreningsledarna under 1912 och 1913 skiftade, efter misslyckandena, fokus från arbetsplatsen till den politiska arenan och 1916 bildade några av dem det nyzeeländska arbetarpartiet Labour, som enade en tidigare splittad socialistisk rörelse.⁴⁴ Partiets valplattform var radikal och förespråkade socialisering av produktionsmedlen och expropriering av privatägd jord. Gordon Hultquist blev partimedlem i Labour vid sjutton års ålder, år 1921. Labour växte sakta men säkert i valen under 1920-talet. I valet 1931 nådde partiet 35 procent i parlamentsvalen. Trots det radikala programmet var Labourpartiets agenda tydligt reformistisk och samförståndsorienterad. Kraven på socialisering av produktionsmedlen ströks följaktligen under 1930-talet då partiet leddes av Michael Savage, som kallats "den nya zeeländska socialismens vänliga ansikte".

Gordon arbetade som elektriker på några av de många byggena i den expansiva staden Auckland. Han blev som relativt ung ordförande i en lokalavdelning, Grey Lynn, för arbetarpartiet och satt fyra år i *Auckland labour represen-*

tation Committee som var ett samverkansorgan mellan fackföreningsrörelsen och den politiska rörelsen. Gordons inträde i politiken skedde genom det fackliga sammanhanget och han anslöt sig snabbt till partiets vänsterflygel. En av de ledande vänsterprofilerna i partiet, John Lee, kallad "bolshie Lee" av sina politiska motståndare, blev en inspirationskälla för Hultquist som ingick i gruppen kring honom under 1920-talet och början av 1930-talet. Lee skulle senare bli en skarp kritiker av Labourpartiet som han menade svek arbetarklassen efter maktillträdet 1935. 1931 satt Hultquist med i Lees kampanjkommitté i Grey Lynn.⁴⁵

Det fackliga engagemanget och, möjligen, uppväxten, förklarar Hultquists politiska riktning och engagemang. Gordon var son till en svensk invandrare och uppvuxen i ett religiöst hem färgat av den progressiva och socialt engagerade kristendomen i Frälsningsarmén. Föräldrarnas sociala engagemang och arbete på fältet gav honom en förståelse för den arbetarklass som föräldrarna mötte i sitt arbete som frälsningssoldater. Han såg tidigt kapitalismens avigsidor och det hårda liv som grovarbete i gruvor och på byggen innebar. Den dynamiska kapitalistiska expansionen och utvecklingen ledde till stora rikedomar men också till hänsynslös exploatering av grupper ur arbetarklassen.⁴⁶

Hultquist gjorde sig snabbt känd som en skicklig talare och fick till och med pri-

ser för sin talekonst. Han representerade elektrikerfacket i Auckland och gick ofta i polemik med konservativa parlamentsledamöter under början av 1930-talet. Hans politiska gärning innefattade också ordförandeposten i *Auckland Trades and Labour-council* mellan 1932 och 1934. Efter att ha misslyckats med att bli invald i Aucklands stadsfullmäktige 1931 och 1933, sannolikt på grund av sin koppling till partiets vänsterflygel, satsade Hultquist, i samråd med partiledningen, på parlamentet och på att erövra ett valdistrikt utanför Auckland.

För att kunna bli invald flyttade han till Bay of Plenty-regionen 200 kilometer sydväst om Auckland och bosatte sig på Kings Street i orten Whakatane där han, efter ett intensivt kampanjande under 1935,⁴⁷ lyckades bli regionens representant för Labourpartiet. Hans flytt till Bay of Plenty var en del i Labourpartiets satsning på att vinna över lantbrukarna och väljarna utanför städerna. Hultquists arbete innebar därför ett omfattande kampanjande inför valen 1935 och 1938 för att vinna småbönder och lantarbetare för Labour.⁴⁸ Han lyckades 1935 rekrytera många medlemmar i områden som tidigare helt dominerats av konservativa och liberala politiker. Hultquist klarade sedan av att bli omvald 1938 och förmådde också denna gång rekrytera nya medlemmar till partiet. I den lilla orten Matawai fick Hultquist 68 röster 1935. Tre år senare fanns en sektion av

Labourpartiet i Matawai som hade över 100 medlemmar.⁴⁹ Gordon Hultquist representerade Bay of Plenty i parlamentet från 1935 och fram till att han tog värvning i Nya Zeelands armé 1939.

Valet 1935, när Gordon Hultquist kom in i parlamentet, innebar en stor framgång för Labour som för första gången tog regeringsmakten. Hultquist var således en del av Michael Savages Labour som inte så lite påminner om den svenska socialdemokratin under samma tid. Under 1920-talet arbetade partiet hårt för att tränga ut kommunister och syndikalister ur fackföreningsrörelsen och lyckades etablera en nära facklig-politisk samverkan vilken kom att dominera nyzeeländsk politik under flera decennier.⁵⁰

Under 1930-talet, när Hultquist satt i parlamentet i Wellington, var partiet fortfarande ungt och drev frågor som handlade om förbättrad arbetsmiljölagstiftning, förbättrad hälso- och sjukvård samt ett mer rättvist utbildningssystem. Hultquist själv verkar, som parlamentsledamot för en rural del av Nya Zeeland präglad av jordbruk, råvaruutvinning och förädlingsindustri, ha drivit frågor som rörde arbetsförhållanden i fabriker och industrier i det egna valdistriktet samt frågor angående levnadsomkostnader, arbetslöshet och prisregleringar.⁵¹ Viktiga var också lantarbetarnas arbetsmarknad och arbetsvillkor liksom böndernas arbetskraftsbehov.⁵² Centrala i den nationella diskussionen under 1930-talet

var också skol- och infrastrukturfrågor. Valdistriktet Bay of Plenty var en eftersatt region med behov av investeringar i vägar och järnvägar för att kunna realisera värdet av jordbruksprodukter och råvaror på de globala marknaderna. Det här var också en fråga som Hultquist drev i det nationella parlamentet.

En annan viktig aspekt av hans arbete var att säkra maoribefolkningens stöd. I slutet av 1930-talet deltog Gordon Hultquist i flera manifestationer och fianden på *maraes* (maorimark som ägs och brukas kollektivt) runtom i distriktet och det handlade, liksom ifråga om vita bönder, om att mobilisera stöd för Labours politik. Hans arbete som parlamentsledamot innebar många resor i regionen med politiska möten inom ett stort område. Han delade sin tid mellan det egna distriktet, som sträckte sig ända till Gisborne på östkusten, och parlamentsarbetet i Wellington.⁵³ I valet 1938 gavs han ett utökat uppdrag genom att bli koordinator i parlamentet för flera regioner på östra nordön.⁵⁴

Sammanfattningsvis ger den samtida tidningspressen bilden av en person som förefaller vara mitt i den politiska karriären. Gordon Hultquist var knappast någon hårdkokt bolsjevik utan utvecklades snarare till en klassmedveten realpolitiker. Mötet mellan det moderna Nya Zeeland och hans föräldrars sociala engagemang verkar ha varit viktiga drivkrafter i hans arbete. Den framväx-

ande arbetarrörelsen skapade förutsättningar för honom att kanalisera sitt engagemang. Hans politiska karriär skulle dock bli kort på grund av Nya Zeelands starka band till England. När "moderlandet" drogs in i andra världskriget påverkades också den forna kolonin, trots dess isolerade geografiska läge. Liksom Australien bestämde sig Nya Zeeland för att skicka trupper till imperiets försvar.

I en artikel i *Bay of Plenty Beacon* beskrivs Hultquist som "[an] energetic member of parliament [...] who has given such an excellent lead by signifying his intention of enlisting".⁵⁵

Hultquist lät sig alltså rekryteras till den nyzeeländska expeditionskår som skulle sättas in i kriget i Europa och Nordafrika. Han var inte ensam bland de yngre ledamöterna att söka sig till krigsmakten. Att döma av tidningsartiklar från tiden verkar det sociala trycket ha gjort att många enrollerade sig. Av fyra yngre parlamentsledamöter hade en redan ryckt in som menig när Hultquist tog beslutet att låta värva sig. Historikern Michael King har skrivit om Nya Zeelands många krig och hur militär dygd och plikt inympades i det nationella medvetandet. Till snart sagt alla krig från boerkriget och framåt som England utkämpat har Nya Zeeland bidragit med soldater och det sociala trycket – både under första och andra världskriget – var starkt på unga nyzeeländska män att ta värvning.⁵⁶ En mycket stor andel av

den manliga befolkningen kom att delta i kriget och de som valde att ställa sig utanför eller vapenvägra fick räkna med att bli offentligt kritiserade och utskämda i sina lokalsamhällen. Man får därför se Hultquists beslut att dra i krig som något som förväntades av honom som en av landets kader av unga politiska ledare och utifrån samtidens nationalism som hyllade militärt mod och manlighet.

Hultquist var redan innan kriget aktiv i den nyzeeländska krigsmakten som frivillig i *territorials*, ett slags nyzeeländskt hemvärn, som skapats under kriget mellan kolonister och Maori i mitten av 1800-talet. Han utnämndes till löjtnant i signaltrupperna och skeppades till Europa. Hultquists militära karriär kan följas via offentliga militära dokument och divisionshistoriken över de nyzeeländska truppers insatser och rörelser genom krigsskådeplatser i Medelhavsområdet.⁵⁷ I augusti 1940 anlände nyzeeländarna till Suez. De landsattes och förbereddes för att sättas in i de strider som redan rasade mellan engelsmän och italienare i den nordafrikanska öknen.

Hultquist och hans signalkompani skickades omgående till fronttjänstgöring där de utgjorde en logistisk resurs för den brittiska *Western Desert Force* fram till i januari 1941. Efter att den nyzeeländska divisionen samlats och övats i Egypten under januari och februari gavs den marschorder i början av mars 1941. Destinationen var Grekland. Under det

grekiska fälttåget mötte den fjärde nyzeeländska brigaden flera gånger fienden i direkta konfrontationer och deltog i hårda strider mot den tyska invasionsstyrkan. Flera gånger upplevde Hultquist tyska flyganfall och artilleribeskjutning. De allierade styrkorna i Grekland besegrades på mindre än en månad och redan 28 april skeppades Hultquist ut tillsammans med sina signalister. Det enda soldaterna kunde ta med sig var "battle dress", allt annat lämnades kvar. Hultquist nämns i divisionens historik eftersom han under bordningen försökte få med sig en resväska med personliga effekter. En sjöman sa dock åt honom att lämna väskan, varvid Hultquist kastade den i havet.

De nyzeeländska och australiensiska soldaterna transporterades till Kreta där de skulle utgöra försvar mot eventuella tyska angrepp mot ön. I regementshistoriker nämns andrelöjtnant Hultquist flera gånger eftersom samband och kommunikation blev viktiga när tyskarna luftlandsatte tusentals elitsoldater i maj 1941. Hultquist och hans signalister arbetade oavbrutet för att hålla kommunikationen igång mellan motståndsfickorna. Han lyckades ta sig till evakueringsstationerna när trycket på nyzeeländarna ökade och det tyska flygvapnet attackerade dygnet runt. Hans yngre bror Ron sårades av en tysk kula och tillfångatogs vid Maleme-flygfältet medan han själv och huvuddelen av hans landsmän skeppades ut och kom till Egypten.

Axel Gordon Hultquist drabbades efter de fysiskt och mentalt krävande striderna i Grekland och på Kreta av svår influensa och dog den 1 november 1941 på ett fältsjukhus i Egypten. Han ligger begravd på den nyzeeländska militärkyrkogården utanför El Alamein. Han blev endast 37 år gammal och lämnade vid sin död efter sig sin fru Elisabeth, som han gift sig med 1927, och deras gemensamma dotter Mavis Ellen.⁵⁸ Hans död omskrivs i början av 1942 i den nyzeeländska pressen och premiärministern uttryckte offentligt å parlamentets och regeringens vägnar sina kondoleanser. Dödsannonser och personliga telegram trycktes i alla de stora nyzeeländska tidningarna. *New Zealand Herald* skrev följande dödsruna:

SOLDIER M.P.

Death of Lieutenant Axel Gordon Hultquist, Labour member of Parliament for Bay of Plenty, following a severe attack of influenza while on leave in the Middle East, was announced today by the Prime Minister, the Rt. Hon. P. Eraser, who expressed regret on behalf of the Government and members of Parliament at the untimely death of their colleague. Mr. Eraser said Mr. Hultquist was only 37 years of age and had taken part in the hard campaigns in which the New Zealand Division distinguished itself in Greece and Crete [...]

Axel Gordon Hultquist.

"We can only pay tribute to his war service as we render praise and gratitude to so many of his comrades who have given their lives overseas for their country and the cause of freedom," said Mr. Eraser. "Our sympathy goes to Mrs. Hultquist and their only daughter, Mavis Ellen, aged 3, and to his parents, who reside in Auckland."⁵⁹

Migration och samhällsförändring över tre generationer

Som de biografiska porträtten visar är det många olika typer av samhälleliga krafter som verkat på de tre generationer Hultquist jag har fokuserat på i det här arbetet. De tre huvudpersonerna trädde in i ett globalt rum präglat av modernitet, demokratiska strukturer och indivi-

dualism som stod i bjärt kontrast till det svenska rurala samhälle som Adelina och Lars Johan lämnat under andra halvan av 1800-talet. De olika levnadsödena präglades också tydligt av de strukturella möjligheter och begränsningar som rådde under denna tid. Kolonialism, nationalism, klassformering och den globala ekonomiska utvecklingen bidrog till att forma de tre generationernas livsöden. Anslaget att försöka "skriva människan" kan, menar jag, bidra till ny kunskap om svensk emigration och en fördjupad förståelse för hur svenska migranternas liv kunde gestalta sig på det södra halvklotet. Också det generationella perspektivet bidrar med ny kunskap och visar att migration bör betraktas som ett fenomen som har återverkningar långt efter att själva de fysiska förflyttningarna ägt rum.

Utifrån de presenterade livshistorier-na går det att dra några övergripande, om än preliminära slutsatser. För det första visar det biografiska perspektiv som här använts att de svenska Nya Zeelandfararna väl passar in i den migrationsmodell som för tio-talet år sedan formulerades av Harzig och Hoerder och som pekar på generella drag i migrationsförlopp, drag som är tydligt kopplade till sin historiska kontext. Strukturella faktorer öppnar möjligheter för de historiska aktörerna men skapar också gränser för vad som är möjligt utifrån en viss historisk position. Adelina och Jeppe kunde förverkliga

det många barn till svenska småbönder drömde om när de köpte sig en egen mjölkgård. Förutsättningen var dock det koloniala projektet på Nya Zeeland. Likt det motsvarande samtida projektet i Nordamerika innebar möjligheten för fattiga européer en tragedi för urbefolkningarna, de koloniserade. De här strukturella faktorerna var sällan helt synliga för de inblandade aktörerna.

Lars Johans bakgrund i det svenska lutherska bondesamhället spelade sannolikt in i hans val att bli officer i Fräls-

ningsarmén, där han och frun Charlotte fungerade som predikanter och socialarbetare i hamnstäder, gruvsamhällen och industriorter. Frälsningsarmén blev också Lars Johans kulturella och sociala väg in i det nya landet. Det moderna Nya Zeeland erbjöd sedan Axel Gordon Hultquist möjligheter till en modern yrkesutbildning och den framväxande arbetarrörelsen och arbetarklassens politiska formering i landet gav möjlighet till en politisk karriär och till social mobilitet. Hans livsöde illustrerar kraften som

Axel Gordon Hultquists namn på minnesplakett i parlamentsbyggnaden i Wellington.

fanns inneboende i moderniseringen och de möjligheter vita europeiska migranter ibland fick vid den här tiden. Hans öde speglar dock också de oerhörda destruktiva krafter som släpptes lös i industrialiserings- och moderniseringsprocesserna. Nationalism som ideologi och instrument var det som drev Axel Gordon Hultquist till armén och den allierade krigsinsatsen i Medelhavet där han ljöt en för tidig död. Som ung parlamentsledamot på Nya Zeeland förväntades han offra sig och försvara sitt land; hade han inte gjort det hade hans politiska karriär sannolikt varit över. Här får samtida föreställningar om nationalism, plikt och manlighet betydelse. Hans öde rymmer framgångssagan om migranten som lyckas i det nya landet men blir samtidigt en berättelse om den moderna epokens dubbelhet. Trots att de tre migranternas livsöden spänner över många decennier har migrationen alltså en långsiktig påverkan på dem alla. Det är också intressant att notera komplexiteten i migrationsförloppen som ingalunda är en enkelriktad resa mellan två punkter. Istället hakar migrationsrörelser in i varandra. Vad som började som arbetsvandringar i Västsverige blev i senare skeden till migration över nationsgränser och mellan världsdelar. Det biografiska anslaget över generationerna visar således hur komplexa migrationsförlopp i själva verket kunde vara under 1800-talet.

För det andra visar de tre huvudpersonernas agerande under anpassningspro-

cessen att de inte var särskilt intresserade, eller kanske oförmögna, att upprätthålla "svensk" kultur och identitet i det nya landet; för dem alla spelade svenskheten en mycket underordnad roll. Myllrande immigrantstäder som Melbourne, Perth eller Wellington var inte endast rumsligt utan också socialt och kulturellt en hel värld ifrån landsortssamhället Smålandsstenar i sydvästsverige, den geografiska utgångspunkten för den här familjehistorien. Anpassningsprocessen innebar att så snart som möjligt bli en del av det nya samhället. I USA kunde migranter nyttja etniska nätverk i sin anpassningsprocess men på Nya Zeeland fanns inte sådana etablerade. Det sammanhanget krävde andra strategier.

Ideologiska föreställningar som nationalism och religion har, som konstaterats, varit viktiga för att forma aktörernas liv och livsvillkor, men också den globala kapitalismens utveckling och utbredning har haft stor betydelse. Det är ofta kapitalismen som process som de historiska aktörerna på olika sätt förhandlar med i sina livsval. Aktörernas rörlighet, såväl rumsligt som socialt, var möjlig eftersom den globala ekonomin under västeuropeisk ledning gav européer från de bredare samhällslagren möjligheten att migrera och söka sig bort från förtryckande strukturer i hemlandet. Den här berättelsen ger kunskap om hur möjligheterna kunde gestalta sig för svenska migranter och deras barn på det södra halvklotet.

Gordon Hultquist är kanske inte särskilt representativ för gruppen men hans liv, också det präglat av migrationen, berättar något viktigt om anpassningsprocesser i framväxten av det moderna.

Ett tredje resultat är att denna biografiska undersökning av migration delvis bekräftar och delvis utmanar den tidigare forskningen. Starten för migrationen utgörs här av en kvinnas, Adelina Corneliusdotter, arbetsvandringar i Sydväst-sverige och Danmark. Det är Adelina som tydligt initierar migrationen och är den som, tillsammans med sin danske fästman, migrerar till "antipoden". Sonen följer sedan efter. Den här bilden utmanar delvis vad vi vet om utvandringen till Nya Zeeland då den i princip enbart har fokuserat männen (som visserligen var i stor majoritet). Adelinas migration bekräftar samtidigt den samtida migrationsforskningens omvärdering av kvinnors migration som, för att tala med Ann-Sofie Källemark (Ohlander), kan betraktas som ett uttryck för frihetstörst och självständighet. De senaste decenniernas forskning om amerikamigranter har i grunden omvärderat bilden av kvinnan och framhållit särskilt ogifta kvinnor som självständiga aktörer. För många var migrationen ett sätt att undkomma könsförtryck och patriarkala strukturer i ursprungsländerna. I Adelinas fall framträder tydligt bilden av en självständig kvinna som med tidigare migranterfarenhet, yrkesskicklighet och

mod etablerar sig i det nya samhället. Adelinas historia utmanar, på samma sätt som senare decenniernas forskning, Mobergs romanporträtt av den kavate manliga pionjären Karl-Oskar och den ängsliga följeslagerskan Kristina.

Fortfarande vet vi dock ganska lite om de svenska migranterna på Nya Zeeland men familjen Hultquists historia ger ny kunskap, både om individerna som utvandrade och de strukturella krafter som verkade på migranterna.

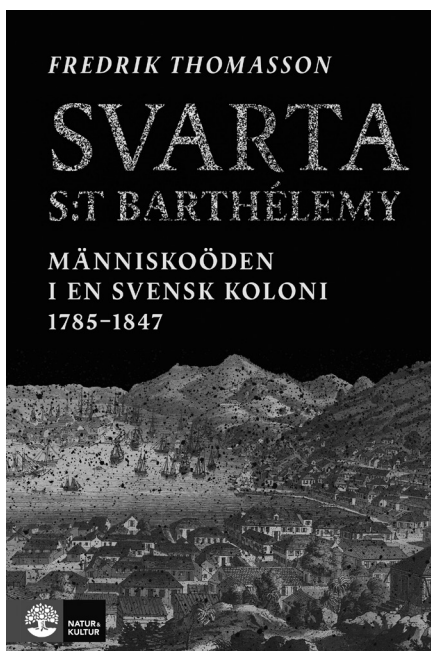
Axel Gordon Hultquists dotter Mavis lever fortfarande. Familjenamnet är bortbytt mot ett engelskklingande via giftermål men släkten är alltså jämt medveten om sina svenska rötter. Intresset för kontakter med släkt i det gamla landet har snarast ökat i de yngre generationerna och den svensk-amerikanske historikern Oscar Handlins slutsats att den tredje generationen efter migrationen åter intresserar sig för det etniska arvet verkar stämma även i det här fallet. Kanske har också etnisk mångfald accepterats på ett annat sätt i det nyzeeländska samhället under efterkrigstiden. Det nya intresset pekar i vart fall framåt mot ytterligare studium av formulerandet av svensk och skandinavisk migrantidentitet i Nya Zeeland.

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa granskare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Harzig, Christiane & Hoereder, Dirk, *What is Migration History*, Cambridge 2009.
- 2 Beijbom, Ulf, *Mot löftets land: Den svenska utvandringen*, Stockholm 1995.
- 3 Aminoff, Sten, *Svenskarna i Nya Zeeland: den svenska utvandringen till Nya Zeeland fram till 1940*, Växjö 1988; Beijbom, Ulf, *Australien-fararna: vårt märkligaste utvandringsäventyr*, Stockholm 1983.
- 4 Hoerder, Dirk, *Cultures in Contact: World Migrations in the Second Millennium*, Durham, N.C. 2002.
- 5 Rosengren, Henrik & Östling Johan (red.), *Med livet som insats*, Lund 2007; Ambjörns-son, Ronny, Ringby, Per & Åkerman, Sune (red.), *Att skriva människan: Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*, Stockholm 1997.
- 6 Aminoff 1988; Brew, Margit, *Scandinavian footprints: A history of Scandinavians settling in New Zealand*, Auckland 2007; Koivukangas, Olavi (red.), *Scandinavian emigration to Australia and New Zealand project: Proceedings of a symposium February 17–19, 1982*, Turku 1983; Nye, Edwin R., "Scandinavian settlement in Otago and Southland" i Ivo Holmqvist (red.), *North and South: Proceedings from the First New Zealand-Scandinavian Conference on Ethnicity and Migration, the University of Auckland, October 29–31, 1997*, Västerås 1999; Williams, Helen & Keesing, Norma, *Links with the past: Scandinavians in New Zealand. The Scandinavian Club of Hawke's Bay*, opublicerad stencil 1989.
- 7 Runblom, Harald & Blanck, Dag, *Scandinavia overseas: Patterns of cultural transformation in North America and Australia*, Uppsala 1990.
- 8 Martin, John S., "Scandinavian Community Life in Victoria, Australia" i Runblom & Blanck 1990, s. 71–73.
- 9 Hall, Thomas D. & Kadulias, Nick P., *A World-Systems View of Human Migration Past and Present: Providing a General Model for Understanding the Movement of People*, <http://forumonpublicpolicy.com/archive-sum07/kardulias.pdf>; Castles, Stephen & Miller, Mark J., *The age of migration*, New York 2003.
- 10 Harzig & Hoerder 2009, kapitel 4.
- 11 Lindstedt-Cronberg, Marie, *Synd och skam: Ogifta mödrar på svensk landsbygd, 1680–1880*, Lund 1997; Frykman, Jonas, *Horan i bondesambället*, Stockholm 1993.
- 12 Matovic, Margareta R., *Stockholmsäktenskap, familjebildning och partnerval i Stockholm, 1850–1890*, Stockholm 1984.
- 13 Winberg, Christer, *Folkökning och proletarisering: Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Lund 1977.
- 14 Nordqvist, Anna, *Nu er vi ikke mere piger: Identitetsprocesser bland svenska tjänstekvinnor i Köpenhamn 1880–1920*, Lund 2011.
- 15 För Nya Zeelands del är kunskapsläget om kvinnor som migranter svagt. Däremot har omfattande forskning ägnats kvinnor som emigrerade till USA från olika europeiska länder. För svenska kvinnor, se t.ex.: Lintelman, Joy, *I Go to America*, Saint Paul 2009; Kälve-mark [Ohlander], Ann-Sofie, "Utvandring och självständighet: några synpunkter på den kvinnliga emigrationen från Sverige", *Historisk Tidskrift*, 1983:2, s. 140–174.
- 16 Beijbom 1983.
- 17 Beijbom 1983, s. 88.
- 18 *Manawatu Times* vol. 61, issue 220, 17/9 1936.
- 19 Aminoff 1988.
- 20 *Manawatu Times* 17/9 1936.
- 21 Aminoff 1988.
- 22 *Taranaki Daily News* 9/11 1901.
- 23 King, Michael, *The Penguin History of New Zealand*, London 2003.
- 24 Det här avsnittet bygger på kyrkobokföringen för Villstad församling, Jönköpings län, 1842–1890.
- 25 Larsson, Esbjörn & Westberg, Johannes, *Utbildningshistoria: En introduktion*, Lund 2015.

- 26 Tedebrand, Lars-Göran & Brändström, Anders, *Society, health and population during the demographic transition*, Stockholm 1988.
- 27 Lindqvist, Mats, *Klasskamrater: Om industriellt arbete och kulturell formation 1880–1920*, Malmö, 1987.
- 28 Dillard, Dudley, *Västeuropas och Förenata staternas ekonomiska historia*, Lund 1977; Hedenborg, Susanna & Morell, Mats, *Sverige – en social och ekonomisk historia*, Lund 2006.
- 29 Skarin-Frykman, Birgitta, *Från yrkesfamilj till klassgemenskap: om bagare i Göteborg 1800–1919*, Göteborg 1987.
- 30 Norman, Hans & Runblom, Harald (red.), *Amerikaemigrationen i källornas belysning*, Gävle 1980; Winberg 1977.
- 31 Beijbom 1995; Beijbom, Ulf (red.), *Migration and social mobility: a report for the Second Scandinavian research symposium at the Emigrant institute in Växjö, Sweden, August 28–29, 1972*, Växjö 1976.
- 32 Service Record for Charlotte Hultquist, Salvation Army Archive, NZ.
- 33 Beijbom 1983.
- 34 *Kalgoorlie Miner* 20/1 1906; *Barrier Miner* 18/2 1908; *Kalgoorlie Miner* 3/6 1903; *The South Western News* 18/10 1903.
- 35 *The Western Australian* 25/11 1905; *Barrier Miner* 18/2 1908.
- 36 *The Western Australian* 4/2 1905.
- 37 Beijbom 1983, s. 211f.
- 38 McKinley, Edward H., *Marching to Glory: The History of the Salvation Army in the United States, 1880–1992*, Grand Rapids, Michigan & Cambridge, U.K. 1995.
- 39 *The War Cry* January 1900, s. 7; *The War Cry* June 1900, s. 3.
- 40 *The War Cry* 1918, s. 6.
- 41 *The Young Soldier* 31/8 1940.
- 42 Olssen, Erik, *The red feds: Revolutionary industrial unionism and the New Zealand Federation of labor*, Auckland 1988; Gustafson, Barry, *Labour's Path to Political Independence: origins and establishment of the New Zealand Labour Party, 1900–19*, Auckland & Oxford 1980.
- 43 Gustafson, Barry, *Savage, from the Cradle to the Grave. A biography of Michael Joseph Savage*, Wellington 1986.
- 44 Gustafson 1986.
- 45 *New Zealand Herald* 4/5 1933, s. 11. För en översikt av Lees politiska gärning, se Erik Olssens biografi: *John A Lee*, Dunedene 1977.
- 46 Stromquist, Shelton, *Reinventing the People: The Progressive Movement, the Class Problem, and the Origins of Modern Liberalism*, Champaign, IL 2006.
- 47 *Poverty Bay Herald* 11/7 1935.
- 48 McLeod, S.W., *The rural vote and the rise of the Labour Party, 1931–1935*. University of Auckland opublicerad avhandling 2005. McLeod beskriver Labours framgångsrika satsning på att bredda sitt väljarunderlag under 1930-talet.
- 49 *Poverty Bay Herald* 1/2 1938.
- 50 Olsson, Lars & Ekdahl, Lars, *Klass i rörelse: Arbetarrörelsen i svensk samhällsutveckling*, Stockholm 2014.
- 51 *Poverty Bay Herald* 18/1 1938.
- 52 *Auckland Star* 26/11 1936.
- 53 *Poverty Bay Herald* 21/8 1937.
- 54 *Poverty Bay Herald* 25/1 1938
- 55 *Bay of Plenty Beacon* 3/9 1939.
- 56 King, Michael, *New Zealanders at War*, Auckland 2003.
- 57 Dawson, W. D., *18 Battalion and Armoured Regiment: Official History of New Zealand in the Second World War 1939–45*, Wellington 1961.
- 58 *New Zealand Herald* 5/11 1941.
- 59 *New Zealand Herald* 5/11 1941.

FREDRIK THOMASSON

*Svarta S:t Barthélemy: Människoöden
i en svensk koloni 1785-1847*

Stockholm: Natur & Kultur, 2022. 277 s.
Illustrerad

Till skillnad från tidigare historieskrivning om den svenska kolonin S:t Barthélemy, som främst haft fokus på den vita befolkningen och svenskarna som flyttade dit, är syftet med historikern Fredrik Thomassons bok att i stället skildra de afro-karibiska invånarnas hårda levnadsvillkor och livsöden i slavkolonin.

S:t Barthélemy lydde från 1674 under franska kronan. Den karibiska ön över-

läts emellertid år 1785 till Sverige genom en diplomatisk överenskommelse under Gustav III och styrdes sedan av en svensk guvernör, samt under en period i samverkan med det Svenska Västindiska Kompaniet. På grund av olönsamhet sålde den svenska kronan ön tillbaka till Frankrike 1878. Sveriges syfte med att skaffa sig en karibisk koloni var att delta i den europeiska expansionen på andra kontinenter och förbättra statsfinanserna genom att dra fördel av slaveriet och kolonialhandeln.

Svarta S:t Barthélemy inleds med att läsaren direkt kastas in i händelsernas centrum i öns huvudstad Gustavia, med en dramatisk beskrivning av en säkert inte sällsynt rasistisk incident mellan den vite snickarlärlingen Louis Brown och den frie svarte barberaren Seraphine Lindor. Det börjar med förolämpningar som eskalerar till handgemäng, och hämndaktioner i form av grov misshandel och lynchning med flera andra parter inblandade, för att slutligen hamna i rätten med olika hårda straffpåföljder.

I de korta och lättlästa kapitlen får läsaren bland annat möta: frisören Jean-Pierre, som piskas för näsvishet mot en vit man; spåkvinnan Rosalie som anklagar den läkekunnige slaven Jean-Baptiste för att medvetet ha förgiftat några slavar, och den fria svarta kvinnan Rachel Goodman som fingerar graviditet med den svenske deporterade adelsmannen Olof Wilhelm Leijon-

stedt i syfte att erhålla ett arv. Läsaren får ta del av barntortyr på slavskeppet Stockholm, fattigdom, prostitution och sexuellt våld, se hur fria svarta kunde återförslavas och läsa om bestraffning och övervåld efter hudfärg liksom om den dåtida slaveridebatten i Sverige och den sedermera illegala svenska slavhandeln. Boken ger därigenom insikt både i enskilda människoöden, där offer och förövare genom att namnges träder fram ur anonymiteten och via bearbetningen av källmaterialet för första gången får en röst, och i Sveriges roll och agerande som kolonialmakt.

Thomasson väver på ett skickligt och metodiskt sätt samman berättelserna om skiftande livsöden, främst grundade på polis- och domstolsprotokoll samt samtida reseskildringar, med andra historiska fakta som belyser det svenska kolonialsamhället. Tillsammans med ett rikt bildmaterial, bestående av kartor, dokument, fotografier och teckningar, för detta redogörelsen framåt på ett självklart sätt.

När de första svenska ämbetsmännen slog sig ner på ön i mars 1785 samlades förberedelser för hur slaveriet skulle hanteras. Den svenska lagen från 1734 tillämpades på kolonins vita befolkning, men avsaknaden av svenska lagar att använda för att styra ett slavsamhälle blev snart kännbar. Slavlagarna i Karibien (som även omfattade S:t Barthélemy vid det svenska övertagan-

det) delade upp befolkningen i tre samhällsklasser utifrån hudfärg: vita som aldrig kunde förslavas, fria svarta som frigivits eller var födda av fria mödrar, samt den svarta förslavade befolkningen. Gustav III gav 1786 S:t Barthélemys guvernör instruktioner att följa tidigare instiftade lagar och stadgar i området. Dessutom hade guvernören mandat att stifta lokala lagar, vilka kungjordes muntligt för öbefolkningen på franska och engelska, men som även fanns i svenska versioner. Alla nystiftade lagar skulle i efterhand skickas till Stockholm för godkännande.

Med tiden uppstod behovet av en mer omfattande lagstiftning, som bättre kunde reglera den förslavade och fria svarta befolkningen. På grund av S:t Barthélemys franska bakgrund lånades lagar från andra franska öar i Karibien och Sverige sällade sig därmed till andra europeiska kolonialländer, som alla hade omfattande slavlagstiftning. Förslaget till den svenska förordningen blev den franska *Code noir* ("den svarta lagen"), tillämpbar endast på den svarta befolkningen. Lagen förkortades och anpassades till svenska förhållanden och kungjordes på engelska och franska i juni 1787. Denna slavlag var den viktigaste rättskällan för domstolen i mål som involverade slavar fram till det svenska slaveriets avskaffande år 1847. Någon svensk version av lagtexten har aldrig påträffats, men Thomasson återger i slutet av boken

sin översättning av de 34 paragraferna i "coloniallagen".

Författaren menar att för att förstå rättssystemet är det nödvändigt att beskriva både de grymma straffen som utdömdes av den svenska domstolen och den misshandel och de övergrepp som slavägarna utsatte slaverna för. Såväl det officiella som det inofficiella rättssystemet var av fundamental betydelse för upprätthållandet av den svarta befolkningens underordning och skilde sig radikalt från den vedertagna lagstiftningen i Sverige. Först genom att erkänna att de brutala straffen, rättsosäkerheten och rasismen utgör det koloniala samhällets kärna, i stället för dess avart, kan man närma sig en förståelse av den svenska karibiska kolonialismen, argumenterar Thomasson.

Majoriteten av S:t Barthélemys slavbefolkning var född i Karibien. Det saknas mer detaljerad kunskap om slavernas afrikanska ursprung, även om Guinea ofta angavs som ursprungsland. De flesta av det kosmopolitiska S:t Barthélemys fria invånare var naturaliserade undersåtar i och med att de franska invånarna blev svenska vid maktövertagandet 1785. Samtliga tjänstemän var från Sverige och utgjorde det styrande skiktet. Den förslavade befolkningen var svensk i alla rättsliga bemärkelser, vilket också innebär att den svenska staten har det historiska ansvaret för behandlingen av slaverna i kolonin, menar författaren.

Värt att lyfta fram är kapitlet om det källmaterial Thomasson har baserat sin undersökning på. Det rör sig om ett, i ett karibiskt perspektiv, förhållandevis omfattande källmaterial i form av cirka 300 000 manuskriptsidor svenska domstolsprotokoll från perioden i fråga. Även om det svenska koloniala arkivet också drabbats av förluster, precis som andra nationers slavrättegångsprotokoll, har det ändå ansetts värt att bevara. Dock finns inte huvuddelen av de handlingar som framställdes på S:t Barthélemy i svenska arkiv. Den svenska staten förband sig att lämna kvar arkivet vid försäljningen av kolonin 1878, vilket Thomasson tolkar som ett tecken på att det då ansågs vara av föga historiskt intresse. Arkivet förpassades till en icke ändamålsenlig förvaring i en vindsvåning i guvernementshuset i Gustavia. S:t Barthélemy-arkivet flyttades sedermera till Guadelope och transporterades därefter till de franska nationalarkivens kolonialavdelning i Aix-en-Provence 1971, där det idag något svåröverskådliga arkivet benämns *Fonds suédois de Saint-Barthélemy*.

För en inte så bevandrad läsare i ämnet hade en fylligare bakgrund till den svenska kolonialismen varit önskvärd och underlättat förståelsen av det större historiska sammanhanget. Vidare rymmer berättelserna som framträder ur protokollen ett förvirrande talrikt persongalleri av både slavar och slavägare,

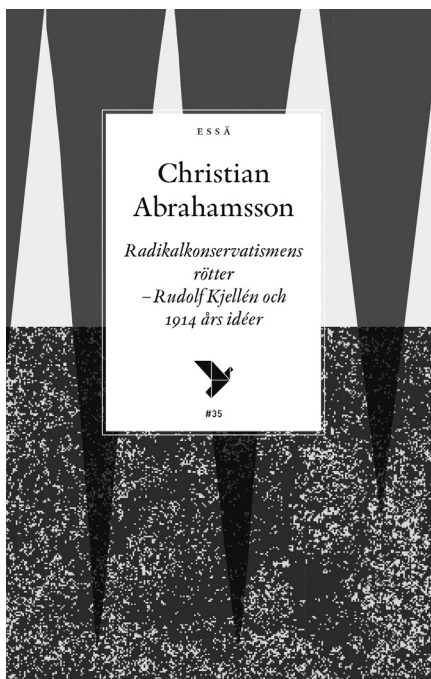
med namn på personer som återkommer i flera skildringar. Ett personregister hade därför varit värdefullt och underlättat läsningen.

Bokens huvudsakliga syfte – att uppmärksamma individuella livsöden och att ge en uppfattning om den svarta befolkningens levnadsvillkor under det svenska koloniala styret – uppnås tydligt i *Svarta S:t Barthélemy*. Thomasson pekar på hur forskning saknas inom de flesta områden när det gäller svenska S:t Barthélemys historia. Dessa luckor har författaren genom sin omfattande arkivforskning nu i stor utsträckning fyllt; boken tillför mycket ny kunskap inte bara om den svarta befolkningens lev-

nadsvillkor utan indirekt även om den svenska transatlantiska handeln.

Diskussionen intensifieras i det avslutande och sammanfattande kapitlet ”Dubbel kolonial glömska”, där författaren menar att Sveriges roll som kolonialmakt är svår att förena med den moderna, romantiserade självbilden av ett i dessa sammanhang obefläckat Sverige, och i synnerhet med aktuella debatter om statens agerande gentemot den samiska urbefolkningen. *Svarta S:t Barthélemy* tjänar sitt syfte att minska minnesförlusten vad gäller Sveriges koloniala missgärningar.

Pia Letalick Rinaldi

CHRISTIAN ABRAHAMSSON

*Radikalkonservatismens rötter
– Rudolf Kjellén och 1914 års idéer*

Stockholm: Timbro förlag, 2021. 67 sidor

I demokratiska stater finns moralkoder att följa. Inrikespolitiskt utgör konstitutionen ett rättesnöre och internationellt gäller folkrätten med respekt för nationell suveränitet och mänskliga fri- och rättigheter. Emellertid låter sig tvister kring landområden inte alltid lösas på diplomatisk väg, varför krig tillgrips för att återställa balansen. I en aggressiv värld tvingas nationerna värna sina

intressesfärer och livsrum, resonerar den så kallade realistiska skolan, företrädd av ledande statsvetare som Hans J. Morgenthau och Kenneth Waltz liksom Henry Kissinger, tillika praktiker. Nationerna, där stormakterna intar en särställning, kan ses som organismer med eget liv vid sidan om invånarna, vilkas villkor och välmåga spelar en underordnad roll. Med sådana geopolitiska doktriner ställs kriget i Ukraina i blyxtbelysning. För Rysslands grovt folkrättsstridiga agerande har inspiration också hämtas från högerextrema tänkare som Ivan Iljin och Alexandr Dugin. Det rör sig om en draksådd som kan kopplas till en darwinistisk åskådning med tal om hårdande stålbad, där freden ses som söndrande och förslappande. Härifrån är avståndet långt till det mödosamma arbetet att bygga upp en fungerande folkrätt.

Den svenske statsvetaren Rudolf Kjellén, prästson och skaradjäkne, disputerad i Uppsala, verksam först vid Göteborgs Högskola, därpå som professor skytteanus i Uppsala, har betraktats som upphovsman till begreppet ”geopolitik”. Med sina böcker *Stormakterna, 1914 års idéer*, och *Staten som livsform*, utkomna kring första världskriget, vann han internationell ryktbarhet. Särskilt gällde det i Tyskland, på vars sida han som medförfattare till aktivistboken *Sverige i världskrigets belysning*, förordade uppslutning. Hans opus magnum *Stor-*

makterna betraktades som en geopolitikens Bibel, utkommen i en mängd tyska upplagor och översatt av generalen och geografen Karl Haushofer, ledande auktoritet på området med kopplingar till den nazistiska regimen och efter kriget anklagad för att ha varit medansvarig för dess expansionspolitik. Därigenom blev Kjellén komprometterad, särskilt som han själv varit tidigt ute med att lansera begreppet nationalsocialism. Då låg betoningen på det nationella med avståndstagande från allt klasstänkande. Parentetisk må här nämnas att Kjellén även var introduktör av begreppet "folkhem". Större aversion visade han det liberala idégodset, vilket han såg som uttryck för opatriotisk kosmopolitism och överdriven individuell frihetsdyrkan. Gentemot 1789 års upplysningstan-
kar om frihet, jämlikhet och broderskap ställde han 1914 års idéer, med betoning av nationell samhörighet, ordning, auktoritets- och ledartro, plikt och offervilja.

För samtiden låg det nära till hands att se Kjellén som en föregångare till nazismen. Där fanns onekligen släktskap men det bör beaktas att Kjellén dog, ännu inte fyllda sextio, redan 1922, ett år före Hitlers ölkällarkupp. Den kontrafaktiska, känsliga frågan om hur Kjellén ska bedömas har berörts av Nils Elvander, som den ideologiska frändskapen till trots "frikänner" Kjellén, då han, enligt Elvander, stod främmande för såväl rastänkande som antisemitism. Det

kristet humanitära arvet borde också ha utgjort ett hinder för djupare sympatier. Här föreligger likheter med en annan skaradjäkne, Karlstadsbiskopen Johan Alfred Eklund, med högerextrema, antisemitiska och tyskvänliga böjelser och lika främmande för den franska revolutionen och parlamentarisk demokrati som Kjellén men som ändå ställd inför realiteterna markerade klart avståndstagande från nazismen.

Kjelléns liv och vetenskapliga gärning har nyligen belysts av Christian Abrahamsson i en komprimerad studie med titeln *Radikalkonservatismens rötter – Rudolf Kjellén och 1914 års idéer*. Det är en god sammanställning med fylig litteraturlista, innehållande åtskilliga internationella titlar men då han kun-
nat bygga på ett stort antal tidigare studier tillförs inte så mycket nytt i denna behändiga mikroskrift. Intresset för Kjellén har onekligen ökat. Annorlunda var det decennierna efter världskriget då han av politiskt ideologiska skäl ställdes i skuggan. Begreppet "geopolitik" blev tabubelagt. Därtill kom att statsvetenskapen vänt sitt intresse alltmer mot konstitutionella frågor, parlamentariskt maktspel och väljaropinion. Att beakta geografiska realiteter i samband med studiet av internationell politik flyttades över till andra discipliner.

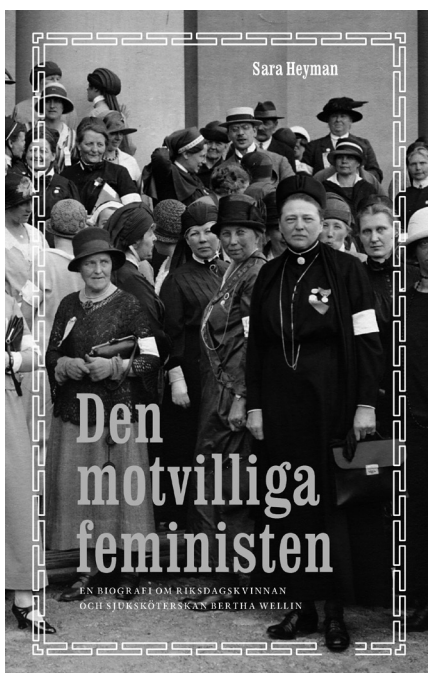
Långt in på 1930-talet rönt Kjellén dock påtaglig uppskattning från ledande högersinnade akademiker, som flitigt

harangerade honom. Det gällde Edvard Thermanius, lektor, journalist och flitig professorskandidat liksom Georg Andrén, blivande professor, statsråd och landshövding, som panegyriskt porträtterade honom i samband med tioårsdagen av hans bortgång. Året därpå, det ödesmättade 1933, hyllades Kjellén i Nationella ungdomsförbundets skriftserie av Erik Arrhén, blivande riksdagsman, lektor och småningom Högerpartiets skolpolitiska talesman. Samtidigt publicerade denne i *Svenska Dagbladet* artiklar om Kjellén och nazismen, som ju dock Kjellén aldrig fick uppleva. Den långa tystnad, som därpå följde, bröts med Nils Elvanders avhandling 1962 om Harald Hjärne och konservatismen, där Kjellén bereddes plats i ett särskilt kapitel. Vid 1970-talets början kom dottern Rut Kjellén-Björkquists biografi över fadern, med större fokus på privatlivet. Genombrottet för en nyväckt positiv syn följde med antologin *Statsvetenskapliga porträtt*, där redaktören, den göteborgske statsvetaren Gunnar Falkenmark valde Kjellén för en djupstudie med den provokativa titeln "Vetenskapsman eller humbug?"

Även om Kjellén ansågs ha haft svårt att skilja vetenskapen från den egna politiska övertygelsen betonade Falkenmark det djärvt innovativa i hans forskargärning. Falkenmark fortsatte på sin linje och medverkade som redaktör för en 1992 utkommen antologi om geopolitiken, då åter tagen till heders. I den 2014 utgivna antologin *Rudolf Kjellén: Geopolitiken och konservatismen* tog Falkenmark sig an uppgiften att analysera Kjelléns hållning under första världskriget.

Till följd av bokens ringa omfång kan Abrahamsson inte ta upp alla trådar men på ett teoretiskt plan lyckas han fånga det väsentliga. Redan i bokens inledning framkommer hur Kjellén, sin internationella ryktbarhet till trots, förblivit högst kontroversiell i hemlandet. Då salarna på Statsvetenskapliga institutionen i Uppsala under författarens studietid skulle namnges efter bemärkta professorer blev det protester i fallet Kjellén. Kompromissen blev att lokalen inte fick bära hans namn men att hans porträtt hängdes upp.

Bert Mårald

SARA HEYMAN

*Den motvilliga feministen:
En biografi om riksdagskvinnan och
sjuksköterskan Bertha Wellin*

Falun: Verbal förlag, 2021. 247 s.

År 2021 var det 100 år sedan kvinnor för första gången blev valbara till riksdagen i Sverige. En av de fem första kvinnorna att väljas in var Bertha Wellin, som trots sitt partis motstånd mot kvinnlig rösträtt valdes in i andra kammaren år 1921. I *Den motvilliga feministen*, författad av medicinjournalisten Sara Heyman, får läsaren följa Wellins liv från barndomen

i Vickleby på Öland, till Sophiahemmets sjuksköterskeskola i Stockholm, vidare genom flera års arbete som operations-sjuksköterska och översköterska, och slutligen till posten som högerns första riksdagskvinna.

Wellin beskrivs som en skarp, arbetsduglig, engagerad och viljestark kvinna som redan i unga år valde att bryta mot samhällets normer. Livet ut klädde hon sig gärna i manskkläder, hade kortklippt hår, talade med pondus och gick sin egen väg. Att hon valde att leva sitt liv med en annan kvinna ansågs också uppseendeväckande i hennes samtid.

I denna omfattade och väl genomförda biografi lyfts Bertha Wellin fram i rampljuset, något som paradoxalt nog bryter mot Wellins egna principer. Sjuksköterskan och politikern hade aldrig som mål att vara i händelsernas centrum, men när situationerna krävde det axlade hon en tydlig ledarroll. Hon var kvinnan som levde i den kvinnliga rösträttens genombrottstid, men som tog avstånd från och uttryckligen påstod att hon inte var med i denna kamp. Hennes agerande talade dock ett annat språk: hon var med och grundade Stockholms moderata kvinnoförbund, Svensk sjuksköterskeförening och tidskriften *Svensk sjukskötersketidning*, och var under två decennier den kvinna som hade störst inflytande över Sveriges sjuksköterskor.

Trots att Bertha Wellin inte var med i rösträttsrörelsen menar Heyman att hon

bidrog till kvinnoemancipationen. Hon valde emellertid att inte öppet utmana sin samtids ramar: hon förstod att för att få igenom förändringar måste hon arbeta med de som hade makten i samhället och inte mot dem. Hon lät således andra kvinnor stå för de mera högljudda demonstrationerna. På så sätt var hon en skicklig strateg. Utifrån sin plattform, sjuksköterskeyrket, valde hon sedan att betona att kvinnor ska ta sin plats i offentligheten och sätta sig in i samhället i stort, dess lagar, funktioner, nämnder och kommittéer. Att hon var en aktivist, en radikal sådan, går inte att komma ifrån.

Biografin fokuserar på tre olika delar av Wellins liv. Den första är sjuksköterskeyrket, vars utveckling under denna tid får mycket utrymme. I denna del får man en grundlig inblick i sjuksköterskearbetets uppkomst och utveckling. Heyman, som själv är utbildad sjuksköterska, visar tydligt att hon är insatt i ämnet och som läsare får man en lärorik kartläggning av området. Detta givetvis i förhållande till Bertha Wellin och hennes passion för yrket, då den kom att präglade hennes politiska arbete.

Den andra delen skildrar just politikern Wellin. Här kan man läsa om hennes politiska karriär och de frågor hon drev. Flera av dem hade en koppling till kvinnorrättsfrågor, som till exempel särbeskattning, kvinnors löner och semesterbidrag till trötta mödrar. Ett annat tema som intresserade politikern Wellin

var rasbiologin. Hon förespråkade ökade statsbidrag till Rasbiologiska institutet och samarbetade vid ett antal tillfällen med dess ledare Herman Lundborg. Heyman menar att den personliga kontakten mellan Lundborg och Wellin kan ha varit en avgörande faktor bakom Wellins ställningstagande för rasbiologin. En annan var kanske Wellins tydliga aktning och respekt för alla inom sjukvården. Vid flera tillfällen under sin politiska karriär värnade hon sjukvårdens yrkesutövarer. Heyman menar att Wellin kanske såg Lundborg som en skicklig läkare och ville skydda yrket i alla sammanhang.

Slutligen försöker Heyman skapa en bild av Bertha Wellin som person. Författaren rör sig huvudsakligen på ett sakligt plan, där möten med Wellins familj och yrkesverksamma såväl inom sjuksköterskeyrket som politiken skildras, och på så sätt byggs en bild av personen upp. Som läsare får man en tydlig uppfattning av hur människor såg på Bertha Wellin som privatperson och yrkeskvinna.

Heyman skildrar den historiska kontexten på ett sakligt och väl underbyggt sätt. Hon ger en tydlig beskrivning av den tidsanda, miljö och samhällssyn som bildade bakgrund för Wellins framträdande i offentligheten under 1900-talets första hälft.

Stundtals får man dock uppfattningen att Heyman gör egna antaganden. Bertha Wellin valde utan tvekan att leva sitt liv tillsammans med en annan

kvinna, men vad bekräftar egentligen att det var en kärleksrelation? Författaren kostar även på sig en del tolkningar vad gäller Wellins tankar och reaktioner. Här minskar trovärdigheten. Kanske är det oundvikligt i en biografi där huvudpersonen levtt ett liv med hög integritet, inte givit några personliga intervjuer, inte mottagit besök i hemmet och dessutom bränt alla privata brev? Läsaren får således endast fragment av privatpersonen Bertha Wellin och lämnas med en önskan att vilja veta mer, vilket förvisso är ett tecken på författarens förmåga att skapa intresse.

Heyman har valt att belysa en kvinna som sällan nämns i samband med andra radikala kvinnor från denna tid. I den välskrivna och lättlästa texten får läsaren följa en yrkeskvinna som i kapitel efter kapitel fortsätter att förundra

och imponera. En annars anonym Wellin skildras på ett intressant och framförallt rättvist sätt. Biografin bygger på ett gediget forskningsarbete och ett stort antal källor: offentliga handlingar som till exempel riksdagsprotokoll, Bertha Wellins privata anteckningsböcker, andra arkivhandlingar och intervjuer med anhöriga.

Sara Heymans biografi är ett värdefullt bidrag till förståelsen av sjuksköterskeyrket, kvinnorrättsfrågorna och rösträtten under 1900-talets första hälft. Men människan Bertha Wellin förblir en gåta. Vi vet vad hon gjorde, vad hon brann för och vad hennes samhällsengagemang ledde till. Men vem var hon egentligen? Den frågan kvarstår, kanske precis som hon själv ville ha det.

Rebecca Svärd

GUNILLA GRAHN-HINNFORS

*Sträckande sig uppåt mot ljuset:
En biografi om Signe Maria Thiel*

Stockholm: Norstedts, 2021. 219 s.

I Thielska galleriet på Djurgården i Stockholm finns en konstsamling med verk av bland andra Carl Larsson, August Strindberg, Anders Zorn, Bruno Liljefors, Gustaf Fjaestad, Edvard Munch, Hanna Pauli och Eugène Jansson. Konstsamlingen tillskrivs bank- och finansmannen Ernest Thiel och galleriet var hans hem fram till 1924. Lite i skymundan finns hans andra hustru Signe Maria (född Peters), en

kvinna vars betydelse för konstsamlingens tillkomst förminskats i beskrivningen av Thielska galleriets framväxt, både av samtidens kulturelit och i Ernest Thiels självbiografi. Det är en historieskrivning som levt kvar till i dag. Detta är något Gunilla Grah-Hinnfors, tidigare konstkritiker på *Göteborgs-Posten*, vill göra något åt. Syftet med biografen är att lyfta fram Signe Maria Thiels betydelse för Ernests konstintresse, för utformningen av Thielska galleriets konstsamling och för att samlingsbyggandet över huvud taget tog fart. Bokens titel, *Sträckande sig uppåt mot ljuset*, syftar på en rad i ett brev som Signe skrev 1893 efter att ha sett skulpturen "Solrosen" av Axel Ebbe på Blanchs konstsalong. Skulpturen föreställer en kvinna som sträcker armarna upp mot himlen. Signe var då 24 år och hennes konstintresse stort. Gunilla Grah-Hinnfors ser textraderna i brevet som något som kan symbolisera Signes karaktär, hennes strävan och önskan att nå längre och skapa sig ett liv inom konstnärssamhället i slutet av 1800-talet.

Biografen är personlig i tonen och beskriver dåtidens stämningar och estetiska uttryck. Grah-Hinnfors skildrar Signes uppväxt i en splittrad familj, där mamman gifte om sig, pappan emigrerade till Amerika och Signe själv blev fosterbarn i Sundsvall. Hon gifte sig vid 19 års ålder med den 17 år äldre

tobaksgrossisten Frithiof Hansen och de flyttade till Östermalm i Stockholm.

Frithiof var förmögen och paret gav middagar och deltog i stadens kulturella liv. De blev nära vänner med flera av dåtidens kulturpersonligheter, som Oscar Levertin och Verner von Heidenstam. Signe var värdinna och byggde upp ett nätverk, och snart var paret en del av Stockholms konstnärskretsar. Det var vid denna tid som Signe skrev om skulpturen "Solrosen" och såg sig själv som sträckande sig upp mot ljuset. Men framtiden blev inte ljus. 1894 gick Frithiof i konkurs och några veckor senare var han död. Signe blev änka vid 25 års ålder, och endast ett år efter Frithiofs död fick sonen Magnus blindtarmsinflammation och avled. Signe var återigen ensam i livet och behövde se sig om efter en inkomst. Så stod hon där i dörren till bankdirektör Ernest Thiels hushåll och sökte arbete som guvernant och sällskapsdam. Inte anade de då den påverkan de tillsammans skulle få på den svenska konstscenen i sekelskiftets Sverige.

Grahn-Hinnfors ser Ernest Thiel som en man som vantrivdes i sitt borgerliga liv och kanske därför blev förälskad i Signe. Det ledde till att han skiljde sig från sin fru Anna och blev utesluten ur sitt gamla umgänge. Det blev en stor skandal som författaren menar kan vara en orsak till att Signes betydelse för konstsamlingen förminskats. Hon

resonerar också kring Signes läsning av Nietzsche. Det var Signe som introducerade filosofens texter för Ernest, och Grahn-Hinnfors menar att Nietzsches frigörelsetema kan ha påverkat parets förhållningssätt till uppbrott, skilsmässa, och kanske även Signes klassresa. Signe brevväxlade också med filosofens syster och förvaltare av hans idéhistoriska arv, Elisabeth Förster-Nietzsche.

Det nya liv som Signe och Ernest skapade innebar på många sätt en fortsättning på den tillvaro Signe fört i sitt tidigare äktenskap. Kultur och konst stod i centrum. Signe inkluderade Ernest i sitt nätverk och gav honom ett alternativ till hans tidigare affärsverksamhet. Han blev nu mecenat för parets konstnärsvänner.

Grahn-Hinnfors poängterar att Ernest före sitt äktenskap med Signe inte ägnat sig åt konst i någon större utsträckning och att hans få konstinköp präglats av borgerlig konvenans. Det här är ett sätt för Grahn-Hinnfors att lyfta fram Signes betydelse för Ernests konstinköp. Han må ha haft pengarna, men utan henne skulle Thielska galleriet inte haft den samling som det idag har. Författaren visar på hur paret genom sin centrala plats i konstnärskretsarna gav Ernest en fortsatt betydelse och inflytande utanför de affärskretsar han lämnat vid sin skilsmässa och Signe det utlopp för sitt konstitress som hon strävat efter. En viktig poäng i biografen är att

kvinnor ofta har haft en undanskymd plats i efterlämnade papper, biografier och historieskrivning, trots att de fanns och agerade nog så kraftfullt inom de snäva ramarna för kvinnor i dåtidens samhälle.

Sträckande sig uppåt mot ljuset redogör för Signes äktenskap med Ernest och umgänget i konstnärskretsarna. Författaren beskriver hur huset som skulle bli Thielska galleriet växte fram. Byggnaden ritades av Ferdinand Boberg och är en kombination av bostad och galleri, som byggdes när konstsamlingen växt sig för stor för lägenheten på Strandvägen.

I några år levde Signe och Ernest ett intensivt liv med konsten och mecenatverksamheten i centrum. De stöttade konstnärsvännerna ekonomiskt, de köpte deras konst innan de slog igenom, och parets samling blev unik då de köpte flera verk av samma konstnär. Men tiden gick förbi dem, deras ekonomi försämrades, konstnärerna skaffade egna inkomster och var inte längre beroende av dem. Det ledde till att vänkretsen splittrades. Signes liv krympte, hon såg sig som utanför och var sjuklig. Äktenskapet var inte längre lyckligt. Signe bosatte sig på Öland medan Ernest bodde kvar i Stockholm. Sent i livet fick Signe barnen Tage och Inga-Maria. Grahn-Hinnfors för ett resonemang om vem som var far till barnen. Hon anser att Ernest var far till Tage men förmodligen inte till Inga-Maria.

Signe blev alltmer nedstämd och led av smärta. Hon dog 46 år gammal efter att ha tagit för många smärtstillande morfintabletter. Förmodligen var det inte avsiktligt; hon hade använt morfin en längre tid och det var en vanlig medicin mot just nedstämdhet och smärta.

Att få grepp om Signe är inte helt lätt, eftersom hon inte skrev några memoarer eller böcker. Hon är mest en skugga i Ernest biografi och sin egen brevsamling brände hon. Detta gör att bilden av henne ibland blir lite tunn i Grahn-Hinnfors biografi. Författaren söker spåren efter Signe och formar bilden av en kvinna med ett stort driv, ett betydande kontaktnät och en utstrålning som ibland användes för att utmana normer för vad som var socialt acceptabelt för en kvinna i hennes situation och i hennes tid. Det är inte enbart en positiv bild som framträder; Signe kanske inte alltid var en enkel person att umgås med. Men det framkommer ändå att hennes konstitress och hennes kunskap om konst var genuina.

Grahn-Hinnfors har gjort ett gediget forskningsarbete inför biografien och har skapat en tidsskildring med fina miljöbeskrivningar och många detaljer kring händelser och personer. I boken finns också bilder, en källförteckning, ett bildregister och ett personregister som berikar läsningen. Som läsare får man en inblick i dåtidens klassam-

hälle, livsstilar och konstnärskretsar. Grahn-Hinnfors skildrar normer och värderingar kring familjeliv och könsroller i en tid som präglades av uppbrott från tidigare samhällsstrukturer.

Ändå kvarstår frågan varför Signe hamnat i skymundan i Ernests biografi. Och varför har hon osynliggjorts under så lång tid i beskrivningar av Thielska galleriet? Beror det på att äktenskapet inte längre var lyckligt eller berodde det på hennes roll som hustru åt en mecenat, att hon fastnat i dåtidens kvinno-
roll som musa, strålande värdinna och senare sjuklig?

Signe Thiel står på något sätt hela tiden bredvid, trots sin stora kunskap om konst och sin betydelse för konstnärskretsen. En styrka i biografin är att den visar hur kvinnors situation på något sätt alltid präglas av att finnas vid sidan av, att deras handlingsutrymme är mindre än männens och att deras betydelse tonas ned. Troligtvis finns fler kvinnor som borde uppmärksammas för att få en helhetsbild av mecenatverksamhet, konstsamlingar och bevarande av konst till vår tid.

Åsa Fjellman-Lätt

Rapport från bokmässan: Nyutgivna biografier

Äntligen gavs 2022 efter pandemin åter möjlighet att besöka Bokmässan i Göteborg och botanisera bland biografier. Nedan följer ett axplock av en del av de där presenterade arbetena, tematiskt ordnade. I övrigt är listan resultatet av efterforskningar via nätet och olika tidningars kultursidor. Någon heltäckande bild är det inte. Därtill är bokutgivningen för omfattande och antalet små förlag för stort. Liksom i tidigare rapporter har inte självbiografier inkluderats.

Skönlitterära författare behandlas i Nina van den Brinks *Jag har torkat nog många golv. En biografi om Maja Ek-löf* (Norstedts förlag) liksom i Lars Åke Lundqvist & Catharina Grünbaums *Vägen genom H. En bok om Alf Henrikson* (Förlaget Explicare) och Per Eneruds *Det snöar i mitt hjärta. Jascha Golowanjuk*. (Carlsson bokförlag). Andra verk inom samma område är Lars Lönnroths *Parallella liv. Sven Delblanc/P A Enqvist* (ellerströms förlag), Kerstin Dahlbäcks *Självbiografiska rum. Om August Strindbergs och Hjal-*

mar Bergmans författarskap (Carlsson bokförlag) samt Fredrik Höglund (red.) *Gustaf Fröding och Kristinehamn* (Gustaf Fröding-sällskapet).

Kända personer från forskarvärlden behandlas i Ylva Hasselbergs *Vetenskapens karaktär. Eli F. Heckscher. Del I: Oberoende liv 1879–1924* (Gidlunds förlag), Peter Johanssons *Charles Andersson: Zoolog och upptäcktsresande* (Carlsson bokförlag) och i Tomas Bloms *Carl von Linne'* (Historiska Media).

Politiska gestalter speglas i följande verk: Sten De Geer, *Louis De Geer. Sveriges förste feministiske statsminister?* (Carlsson bokförlag); Eva Franchell, *En människa kan mördas men inga idéer. En biografi över Anna Lindh* (Albert Bonniers förlag) samt i Jenny Mädestams *Maktens kvinnor. Om ledande svenska kvinnliga politiker* (Albert Bonniers förlag).

Som vanligt har också ett antal krönte huvuden biograferats. Denna gång gäller det: *Erik XIV* (Historiska Media), vars öde gestaltats av Katarina Harrison Lindbergh; *Oscar II. Den konungsligas-*

te av alla kungar (Albert Bonniers förlag), porträtterad av Herman Lindqvist; *Sofia. En drottningens liv.* (Historiska Media), biograferad av Carin Bergström; *Karl XV. Folkets monark* (Historiska Media), skildrad av Thorsten Sandberg och *Sångarprinsen. Prins Gustaf 1827–1852* (Nasjonalmuseet Oslo), konterfejd av Odd Inge Skjaevesland.

Scenpersonligheter återfinns i Catarina Ericsson-Roos *I väntan på räven – Kjerstin Dellert på livets scener* (Carlsson bokförlag), Kristin Kaspersen, Malin Berghagen & Monica Svenssons *Vår mamma Lill-Babs* (The Book Affair), liksom i Kalle Linds *Karl Gerhard. Estradör och provokatör* (Historiska Media), Stig Hanséns *Ann Petrén på scen* (Ordfront förlag) och Jan Bruérs studie av *Lars Gullin: saxofonist och kompositör* (Albert Bonniers förlag).

Företagsamhet och teknologi behandlas i Sigrid Eklunds *Bertil Fridhagen Möbelfabrikerna i Bodafors* (Carlsson bokförlag), Anders Johnsons *Svenska industrinillen* (Historiska Media), Per Jerkemans *Gunnar Sundblad – den siste brukspatronen* (Carlsson bokförlag) och Håkan Joriksons *S A Andre'e*.

Ingenjören och polarforskaren (Carlsson bokförlag).

Konstnärer redovisas i Maj-Britt Anderssons *Allmogemålaren Jonas Hertman* (Carlsson bokförlag), Julia Voss *Hilma af Klint – Männkligheten kommer att förundras* (Albert Bonniers förlag), Lena Holgers *Lisa Bauer. Tecknare och glaskonstnär* (Carlsson bokförlag) och Claes Brittons *Pontus Hultén. Den moderna konstens anförare* (Albert Bonniers förlag).

Men också livsöden från andra samhällssektorer har skildrats. Här kan följande redovisas: Gunnela Björk, *Lust och nöd. Karin och Nils Adamsson – sexualupplysningspionjärer* (Historiska Media); Jonas Bonnevier, *Bergling Spionen* (Albert Bonniers förlag) och Göran Rosenberg, *Rabbi Ehrenpreis obesvarade kärlek* (Albert Bonniers förlag).

Härutöver förtjänar att framhållas att *Mediehistorisk årsbok 2022* innehåller kortare texter om tre pregnanta svenska tidningsprofiler: Knut Petersson (*GHT*), Maria Cederschiöld (*Aftonbladet*) och Christian Gernandt (*Svenska Familje-Journalen*).

Bo G Hall

Personhistoriska samfundets årsmöte 2022

Personhistoriska samfundets styrelse och medlemmar samlades den 24 maj 2022 till årsmöte i Riksarkivet. För första gången på tre år blev det möjligt att erbjuda såväl föredrag som supé. Fil. dr. Christina Tobeck, musikvetare med ett förflutet vid bland annat Sveriges Radio, höll ett uppskattat föredrag under rubriken ”Helena Munktell och andra tonsättarinnor som musikhistorikerna ’glömde’”.

Till ny styrelse omvaldes sittande ordförande fil. dr. Lena Milton, vice ordförande fil. dr. Åsa Karlsson och skattmästare sektionschef Morgan Svedlund samt ledamöterna docent Git Claesson Pipping och arkivarie Carina Gunnarsson. Förste arkivarie Ingrid Karlsson och tidigare redaktör docent Hanna Enefalk avgick och ersattes av arkivarie Jessica Andersson respektive fil. dr. Lars M Andersson.

Medverkande i detta nummer

Jimmy Engren (f. 1971), fil. dr. i historia vid Växjö universitet 2007, universitetslektor i historia och enhetschef vid Institutionen för humaniora, utbildnings- och samhällsvetenskap, Örebro universitet. Engren har huvudsakligen forskat om nordamerikansk, nyzeeländsk och europeisk migrations- och arbetslivshistoria under 1800- och 1900-talen.

Åsa Fjellman-Lätt (f. 1967), arkivarie, fil. kand. i historia, fil. kand. i kulturvetenskaper. Masterstudent i historia vid Karlstads universitet.

Bo G Hall (f. 1938), jur. kand. och fil. dr. i historia. Han disputerade i Uppsala 2010 på avhandlingen *Perspektiv på patron: Bruksägaren och statsministern Christian Lundeberg (1842–1911)*. Kommerseråd vid Kommerskollegium 1980–2003 samt ledamot av Kungl. Krigsvetenskapsakademien.

Pia Letalick Rinaldi (f. 1965), fil. kand. i biblioteks- och informationsvetenskap samt bokhistoria. Bibliotekarie. Masterstudent i historia vid Karlstads universitet.

Bert Mårald (f. 1938), fil. dr. i historia vid Göteborgs universitet 1974 på avhandlingen *Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst*. Universitetslektor vid Luleå Tekniska Universitet 1980–2003. På senare tid inriktad på utbildningshistoria.

Torbjörn Nilsson (f. 1954), professor i historia vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola, verksam där sedan mer än tjugo år. Författare till såväl fackböcker och läroböcker som populärhistoria.

Magdalena Nordenson (f. 1950) master i statsvetenskap, University of Michigan, Ann Arbor. Har yrkesarbetat som journalist, mångårigt verksam som adjunkt inom journalistutbildningen vid Södertörns högskola och har skrivit läroboken *Opinionsjournalistik. Att skriva ledare, kolumner och recensioner* (2008).

Rebecca Svärd (f. 1990), fil. kand. i historia. Ämneslärare i historia och religion, adjunkt i historia vid Karlstads universitet och masterstudent i historia vid samma lärosäte.

Personregister

A

Andersson, Amos (1878–1961),
affärsman, tidningsredaktör
(*Hufvudstadsbladet*), konstmecenat 125

Andersson, Ivar (1891–1980),
fil. dr. (historia), tidningsman,
politiker, riksdagsledamot (h) 127–129

Anners, Erik (1916–1997),
rättshistoriker, professor, politiker (h),
ordförande Heimdal, förbunds-
ordförande Sveriges konservativa
studentförbund 136

Anrep, Gabriel (1821–1907),
genealog 1–2

Asplund, Gunnar (1885–1940),
arkitekt 6

Ax:son Johnson, Antonia (1943),
fil. kand., företagsledare,
politiker (fp/l) 136

Ax:son Johnson, Axel (1876–1958),
skeppsredare, industriman 136

B

Bagge, Gösta (1882–1951),
nationalekonom, docent, politiker (h)
ecklesiastikminister 126–127

Belfrage, Leif (1910–1990),
diplomat, handelsråd, utrikesråd,
kabinettssekreterare 68

Bergman, Ingmar (1918–2007),
film- och teaterregissör, filmproducent,
manusförfattare, teaterchef, dramatiker,
författare 125

Bohman, Gösta (1911–1997),
jurist, partiledare (h/m), finans-,
och ekonomiminister 136

Bokhari, Ahmed (1898–1958),
professor (engelsk litteratur),
permanent representant (Pakistan),
undersekreterare FN 1949–52 67

Booth, William (1829–1912),
predikant, affärsman, grundare
av Frälsningsarmén 120

Branting, Hjalmar (1860–1925),
tidningsman, politiker, partiledare (s),
statsminister 129

Bremer, Fredrika (1801–1865),
författare 1

Browaldh, Ernfrid (1889–1982),
företagsledare, bankdirektör,
förlagsgrundare (Timbro) 132

Browaldh, Tore (1917–2007),
bankdirektör, näringslivsprofil,
medgrundare SNS 132

Brunius, Pauline
(1881–1954, f. Lindstedt), skådespelare,
manusförfattare,
regissör, teaterchef 126

Bure, Andreas "Anders" (1571–1646),
matematiker, kartograf, krigsråd 22

Bure, Johan (Bureus, Johannes) (1568–1652),
fornforskare, språkman, mystiker,
poet, vetenskapsman, riksantikvarie,
riksbibliotekarie 22

C

Cabot Lodge Jr., Henry (1902–1985),
politiker (Republikan), senator,
FN-ambassadör USA 70

Carlsson-Bredberg, Mina (1857–1943),
konstnär 137

Carlsten, Rune (1890–1970),
regissör, manusförfattare,
skådespelare 125

Chevreul, Michel-Eugène (1786–1889),
kemist, professor 118

Corneliusdotter, Lina Adelina
(1842–1936, g. Jensen),
mejerska, farmare 142–151, 160, 163

D

Dahlberg, Gunnar (1893–1956),
läkare, professor, chef Rasbiologiska
institutet 8

Doyle, Arthur Conan (1859–1930),
läkare, författare 95

E

Edison, Thomas (1847–1931),
uppfinnare, industrimagnat 119

Ehrensverd, Carl August "Cala"
(1892–1974),
greve, militär, chef Försvarsstaben,
arméchef 130

Einstein, Albert (1879–1955),
fysiker, nobelpristagare 120

Eisenhower, Dwight D. "Ike" (1890–1969),
president USA 64, 71

Enequist, Gerd (1903–1989),
kulturgeograf, professor 56–59

Engberg, Arthur (1888–1944),
tidningsman, politiker (s),
ecklesiastikminister, landshövding 126

F

Fogelström, Per Anders (1917–1998),
journalist, författare 117

Freud, Sigmund (1856–1939),
psykiater, neurolog, författare 95

Friitz, Johan (levnadsår okända),
porträtt- och dekorationsmålare .. 11, 15–17

G

Grönfors, Harry (1894–1980),
tidningsekonom 129

Gullberg, Hjalmar (1898–1961),
författare, översättare, teaterchef,
programdirektör, ledamot av Svenska
Akademien 125–126

Gunnarsdotter, Ingierd (1590/91–1686),
bondhustru, balladsångerska 45–47, 49–53

Günther, Christian (1886–1966),
diplomat, utrikesminister,
författare 127–128

H

Hadorph, Johan (1630–1693),
fornforskare, riksantikvarie 47–48

Hammar skjöld, Dag (1905–1961),
ekonom, diplomat, generalsekreterare
i FN 64–73

Hansdotter, Margareta (1594–1657),
prästhustru,
kallad Stormor i Dalom 1–16, 18–24

Hansson, Per Albin (1885–1946),
tidningsman, politiker, partiordförande
(s), försvars- och statsminister 127, 130

Heckscher, Gunnar (1909–1987),
statsvetare, professor, partiledare (h),
ambassadör 136

Hèrnod, Ingrid (1910–1966, f. Stén) ... 130

Hèrnod, Torsten (1885–1957),
industriman. 130–132

Hierta, Lars Johan (1801–1872),
tidningsman, bokförläggare,
företagare, politiker 116–119

Hierta, Wilhelmina (1805–1878, f.
Fröding), filantrop 118–119, 128

Hitler, Adolf (1889–1945),
politiker (NSDAP), rikskansler,
diktator Tyskland 125, 127–128, 130

Holmberg, Yngve (1925–2011),
jur. kand., partiledare (h/m) 136

Holmbäck, Björn (1920),
kapten, rekryteringsofficer
Flygvapnet 40

Hoving, Carl Gustav (1740–1829),
fabrikör 117

Hultberg, Inger-Lena (1942–, g. Lamm),
tekn. dr, sjukhusfysiker 28–41

Hultquist, Axel Gordon (1904–1941),
elektriker, nyzeeländsk parlaments-
ledamot (Labour) 142–144, 151–163

Hultquist, Charlotte
(1874–1955, f. Stubleby),
frälsningsofficer 151–154

Hultquist, Lars Johan (1870–1958),
officer Frälsningsarmén
..... 142, 144–145, 147–154, 160–161

Hülphers, Abraham (1734–1798),
topograf 1

Hägerström, Axel (1868–1939),
filosof, professor 120

Härsing, Allan (1909–2000),
sjuksköterska 39

Höglund, Zeth "Zäta" (1884–1956),
tidningsman, politiker (skp, s),
finansborgarråd Stockholm 134

J

Jaensson, Gustaf (1891–1981),
konservator 11–12

Jensen, Lina Adelina, se: Corneliusdotter

Johansson, Albin (1886–1968),
kooperatör, affärschef,
VD Kooperativa Förbundet 123

Jonsson, Bengt R. (1930–2008),
folklorist, litteraturhistoriker,
balladforskare 45, 47, 49, 52

Jonsson, Sune (1930–2009),
dokumentärfotograf,
filmare, författare 113

Järte, Otto (1881–1961, f. Hjertkvist),
ämbetsman, politiker (h),
tidningsman 129

K

Kivi, Aleksis (1834–1872), författare,
dramatiker 124

Kjellén, Rudolf (1864–1922),
statsvetare, professor, aktivist, riksdags-
man (högerilde ak, Nationella
partiet fk) 170–173

Kock, Karin (1891–1976),
nationalekonom, professor, politiker (s),
folkhushållningsminister 132

Kreuger, Ivar (1880–1932),
ingenjör, företagsledare, finansman 128

Kreuger, Torsten (1884–1973)
ingenjör, industrialist, bankman,
tidningsägare 128

Kreüger, Henrik (1882–1953),
ingenjör, professor, rektor KTH 133

Kurck, Gabriel (1630–1712),
friherre, landshövding 47

Kåge, Ivar (1882–1951),
skådespelare, regissör 124–125

L

Lagercrantz, Hedvig
(1864–1944, f. Croneborg),
officer Frälsningsarmén 120, 136

Lagercrantz, Herman (1859–1945),
militär, officer Frälsningsarmén,
bruksdisponent 120–121

Lamm, Inger-Lena, se: Hultberg

Larsson-Pyk, Einar (1884–1963),
ägare Tummelsta gård 10

Larsson-Pyk, Gunhild
(1894–1948, f. Lundgren),
ägare Tummelsta gård 10

Lee, John A. (1891–1982),
politiker (Labour, Democratic Labour
Party), skriftställare Nya Zeeland 156

Liljevalch, Carl Fredrik (1796–1870),
grosshandlare 146

Lind, Per (1916–2012),
diplomat, FN-tjänsteman, utrikesråd,
byråchef, chef UD:s administrativa
avdelning 67

Lindhagen, Anna (1870–1941),
sjuusköterska, barnavårdsinspektör, redak-
tör, politiker (s), kvinnoaksaktivist 136

Lundborg, Herman (1868–1943),
läkare, rasbiolog, chef Rasbiologiska
institutet 4–9, 12, 22–24

Lusty, Mavis Ellen
(1928, f. Hultquist) 160, 163

M

Malm, Carl Gustaf "Gösta" (1873–1965),
väg- och vattenbyggnadsingenjör,
politiker (p.ob), handels- och social-
minister, landshövding, gd Vatten-
fallsstyrelsen 133

Malmsten, Carl (1888–1972),
inredningsarkitekt, möbelformgivare,
professors namn 133

Malmström, Edgar (1895–1949),
tidningsredaktör, telegrambyrå-
tjänsteman. 130

Menocchio, se: Scandella, Domenico

Michaëlsen, Johan (1816–1874),
kemist 118

Moberg, Eva (1932–2011),
författare, redaktör, dramatiker,
debattör 37

Moberg, Vilhelm (1898–1973),
författare, journalist, dramatiker ... 141, 163

Molander, Harald (1909–1994),
fil. lic, filmregissör, filmproducent,
chef Svensk Filmindustri 126

Molander, Olof (1892–1966),
regissör, manusförfattare,
skådespelare, teaterchef 124–126

Molotov, Michajlovitj, Vjatjeslav
(1890–1986, f. Skrjabin),
politiker (SUKP), premiär- och
utrikesminister Sovjetunionen 127

Morelli, Giovanni (1816–1891),
konsthistoriker 95

Muncktell, Johan Fredrik (1764–1848),
präst, herdamminnesutgivare 1

Myrdal, Gunnar (1898–1987),
nationalekonom, professor,
nobelpristagare, politiker (s),
handelsminister 130, 132

N

Nilsson, Bertil (1922–1993) 97, 103, 105, 113

Nilsson, Emma
(1891–1964, f. Söderström),
hemmafru 94–97, 103, 105, 108, 110–113

Nilsson, John (1924–1994) 95, 104, 113

Nilsson, Nils (1890–1974),
banvakt 93–100, 102–113

Nilsson, Ruth
(1921–1999, f. Johansson) 115

Nordenson, Bertha
(1857–1928, f. Kleman),
föreningsaktivist 116, 119–120

Nordenson, Clare
(1891–1978, f. Lagercrantz),
föreningsaktivist, ordförande Svenska
Röda Korset 94, 116–118, 120–121,
124–129, 133–134, 136–137

Nordenson, Erik (1847–1919),
med. dr., oftalmolog 116, 119

Nordenson, Harald (1886–1980),
kemist, docent, företagsledare, styrelse-
proffs, politiker (h) 93–94, 116–137

Nordenson, Jonas (1920–1976),
ekonom, chef inom näringslivets
organisationer, politiker (h) 133

Nordenson, Lars (1918–1972) 133

Nordenson, Wilhelm (1883–1965),
oftalmolog, professor 120

Nordkvist, Karl Rune (1920–1997),
författare 100

Nyström, Gustav (1899–1957),
missionär, tolk 67

P

Palme, Elisabeth "Musi"
(1890–1972, f. von Knieriem) 135

Palme, Gunnar (1886–1934),
direktör 135

Palme, Nils (1922–2021) 135

Palme, Olof (1927–1986),
partiordförande (s), ecklesiastik-,
utbildnings- och statsminister 135

Paulin, Susanna
(ca 1702–1775, g.1 Blekman, g.2 Pihl),
prästhustru Falkenberg 76–89

Persson, Swen (d. 1649),
bonde 49–52

Phalén, Adolf (1884–1931),
filosof, professor 120

Pihl, Olof (1707–1786),
kyrkoherde Falkenberg 76–89

R

Ranallo, William Jack "Bill" (1922–1961),
livvakt 67

Ribbentrop, Joachim von (1893–1946),
politiker (NSDAP), diplomat,
utrikesminister Tyskland 127

du Rietz, Ulla (1937),
civilingenjör 33

Rosenblad, Mathias (1758–1847),
justitiestatsminister 2

Rosqvist, Ewy (1929), rallyförelare 38

Rönnngren, James Nikolai "Nicken"
(1880–1956), teaterchef 125

S

- Sachs, Josef** (1872–1949),
affärsman, varuhusgrundare
(NK & EPA) 136
- Savage, Michael** (1872–1940),
fackföreningsman, politiker (Labour),
premiärminister Nya Zeeland 155, 157
- Scandella, Domenico** "Menocchio"
(1532–1599),
mjölnare, fritänkare 95–96
- Schildknecht, Maria** (1881–1977),
skådespelare 125
- Sefwedsson, Gunnar** (d. ca 1642),
bonde, länsman 49
- Selander, Sten** (1891–1957),
poet, essäist, översättare, botaniker, do-
cent, ledamot av Svenska Akademin .. 129
- Siwerts, Margareta** "Margit"
(1900–1971, f. Strömberg), journalist,
redaktör 125
- Siwerts, Sigfrid** (1882–1970),
författare, poet, ledamot av
Svenska Akademien 125
- Sjöberg, Alf** (1903–1980),
regissör, manusförfattare,
skådespelare, teaterdekoratör 125
- Sjölund, Peter** (1966–),
genetisk genealog 23
- Smith Olsson, Lars** (1836–1913),
"Brännvinskungen", industriman,
politiker (red)
- Sohlman, Rolf** (1900–1967),
diplomat, ambassadör 71
- Sparrman, Erik**
(1655–1698, adlad Sparrsköld 1689),
sekreterare, häradshövding 47
- Stalin, Josef** (1878–1953),
f. Iosif Vissarionovitj Džugasjvili),
politiker, generalsekreterare (SUKP),
diktator Sovjetunionen 130
- Stén, Helmer** (1879–1950),
bankman 130
- Steneberg, Karl Erik** (1903–1960),
konsthistoriker, professor 11
- Stiernstedt, Gordon** (1885–1976),
friherre, direktör, skriftställare 128
- Stiernstedt, Kate**
(1890–1976, f. Hamilton),
fil. kand 128
- Stormor i Dalom,**
se: Hansdotter, Margareta
- Stridsberg, Gustaf** (1877–1943),
journalist, författare 129
- Strömbom, Sixten** (1888–1983),
konsthistoriker, professor 8–11
- Svedberg, Theodor** "The" (1884–1971),
kemist, professor, nobelpristagare .. 126, 133
- Swensson, Jonas** (f. 1633),
häradsfogde, lagläsare 47, 50–52
- Söderlund, Gustaf** (1890–1979),
politiker (h), direktör, ordförande Svenska
Arbetsgivareföreningen 130, 132

T

- Teje, Tora** (1893–1970,
Tora Adelheid Sylwander),
skådespelare 124–125
- Teleki von Szék, Pál** (1879–1941),
greve, geograf, professor, politiker, utrikes-
och premiärminister Ungern 129

Terserus, Elaus (Elof) Engelberti
(1554–1617),
kyrkoherde Leksand 1, 3, 8, 24

Thiel, Signe, Maria (1869–1915),
gallerist 176–179

Troil, Uno von (1746–1803),
ärkebiskop 1, 2

Troilius, Samuel (1706–1764),
ärkebiskop 2

Troilius, Uno Troili (1586–1664),
kyrkoherde Leksand
..... 2, 3, 7–8, 11, 13, 17, 20–22, 24

Trygger, Ernst (1857–1943),
jurist, professor, politiker (h),
ecklesiastik-, utrikes- och statsminister,
universitetskansler 10, 128

U

Undén, Östen (1886–1974),
jurist, professor, rektor Uppsala univer-
sitet, universitetskansler, politiker (s),
utrikesminister 68

Uppström, Aivva (1881–1971),
författare, lärare 2–4, 6, 9

V

Velander, Edvard "Edy" (1894–1961),
civilingenjör, professor, vd Ingenjörsvetenskapsakademin 133–134

W

Waldock, Humphrey (1904 –1981), jurist,
professor (internationell rätt, Oxford),
president FN:s Folkkrättskommission
(ILC) 67

Wallander, Jan (1920–2016),
bankdirektör, nationalekonom, fil. dr., chef
Industrins utredningsinstitut 135

Wehtje, Ernst (1891–1972),
industriman, ordförande Industrins utred-
ningsinstitut, politiker (h) 132

Wellander, Erik (1884–1977),
språkvetare, professor 129

Wellin, Bertha (1870–1951),
sjuksköterska, politiker, riksdagsledamot
(avf/h) 173–175

Westerberg, Sten (1884–1956),
civilingenjör, industriman, styrelseproffs,
medgrundare Näringslivets Fond 133

Westman, Karl Gustav "K. G."
(1876–1944),
historiker, professor, politiker (bf)
ecklesiastik-, utrikes- och
justitieminister 128

Whitlock, Anna (1852–1930),
pedagog, rösträttsaktivist 60–63

Willers, Uno (1911–1980),
bibliotekarie, historiker 65–73

Å

Åhman, Sven (1907–1993),
journalist, översättare 70

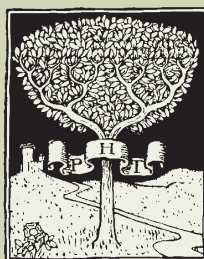
Ö

Österling, Anders (1884–1981),
poet, författare, översättare, litteratur-
kritiker, ständig sekreterare
Svenska Akademien 68–69

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

2022:2

Personhistorisk tidskrift utges av Personhistoriska samfundet, en ideell förening som har till ändamål att väcka och underhålla intresset för personhistorisk och biografisk forskning. Tidskriften grundades år 1879 och vänder sig till alla som är intresserade av personhistoria. *PHT* publicerar vetenskaplig forskning och bevakar nyutgiven litteratur inom området. Den utkommer med två nummer per år.

ISBN 0031-5699